
РОЗДІЛ 5

БОЙОВІ ДІЇ ОУН І УПА НА АНТИПОЛЬСЬКОМУ ФРОНТІ

Політично-військове протистояння, з одного боку, ОУН і УПА, а з другого — представницьких структур польського емігрантського уряду і Армії Крайової (АК) на територіях спільного проживання українців і поляків 1939—45 рр. принесло десятки тисяч жертв серед мирного населення. Тому воно залишається найболючішою проблемою сучасних взаємин двох народів-сусідів. Це підтвердив перебіг дискусій влітку 2003 р. довкола трагічних волинських подій, а також заходи по обидва боки українсько-польського кордону з вшанування пам'яті загиблих, зокрема, спільна заява президентів обох країн з приводу міжнаціонального кривавого конфлікту часів Другої світової війни. Ці безпрецедентно важливі для взаємного розуміння кроки не поставили крапку в дискусіях між науковцями щодо причин та наслідків цього конфлікту, але дали серйозний поштовх процесу переосмислення історичних подій.

Слід зауважити, що хоча в силу низки обставин конфлікт на Волині виявився найкривавішим, а відомості про нього набули останнім часом найбільшого розголосу, протистояння двох національних визвольних рухів у 1939—1945 рр. охопило майже всі території спільного проживання українців і поляків, тобто не лише Волинь, а й Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Надсяння, Лемківщину. Тому ці події доцільно розглядати в комплексі, а також у контексті всієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

У міжвоєнний період прагненню українців до територіальної автономії в межах Другої Речіпосполитої польські урядовці протиставляли (особливо з 1935 р. після смерті Ю. Пілсудського) політику “зміцнення польськості” на територіях, де проживало українське населення. На Холмщині руйнувалися православні церкви, а український православний люд Холмщини і Волині примусово наvertався в католицизм. Політика інтенсивної колонізації призводила до того, що, наприклад, у волинському повітовому місті Дубно, де проживало понад 40 % українців, не було жодної української початкової школи.

В Східній Галичині українцям було заборонено купувати землю, і це в той час, як західноукраїнські землі масово заселялися колоністами з Центральної Польщі (мазурами) і тут створювалася так звана “загородова шляхта”. Дії польських властей були спрямовані на ідеологічне “відокремлення” лемків, бойків, гуцулів від решти українсько-

го населення, аби зміцнити сокальський кордон і запобігти проникненню на Волинь впливу ОУН, що мала широко розгалужену організаційну мережу в Східній Галичині¹.

Коротко кажучи, політика урядів Другої Речіпосполитої була далека від демократизму й пошани до культурних цінностей українців, їхніх традицій, віросповідання. Влада і громадська думка трактували українців як громадян другої категорії.

Вже напередодні війни на східних польських землях активізував свою колонізаційну діяльність Корпус охорони прикордоння. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової і поштової служб, із установ зв'язку і комунікації. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арештів "ненадійного українського елементу" з-поміж міської і сільської інтелігенції².

З початком німецько-польської війни були оприлюднені урядові плани, підготовлені у 1938—1939 рр. головнокомандувачем Війська Польського маршалом Е. Ридз-Смігли і міністром військових справ генералом Т. Каспшицьким, метою яких було звільнення "південно-східних кресів" країни від української присутності. Стало відомо також про розроблену "народовцями", зокрема генералом М. Янушайтісом, акцію по виселенню українців із західноукраїнських земель³.

Незважаючи на все це, до факту нападу Німеччини на Польщу українське населення поставилося з громадянською відповідальністю. Протягом першої половини вересня українські солдати у Війську Польському сумлінно виконували свій солдатський обов'язок, а з боку українських організацій не було жодного акту саботажу або диверсії. Особливо мужньо боролися з ворогом, беручи посильну участь в усіх важливих битвах вересневої кампанії 1939 р., українці-контрактні офіцери. Навіть у найкритичніші моменти вони сумлінно виконували накази своїх командирів і до кінця залишалися зі своїми підрозділами⁴.

Лише в другій половині вересня 1939 р., коли німецький фронт наблизився до території, де проживало українське населення, а радянські війська перейшли східний кордон Польщі, почали траплятися, чим далі, тим частіше випадки роззброєння, грабунку і вбивств польських солдатів та представників поліції, напади озброєної української людності на окремі невеличкі загони відступаючого польського війська⁵. Хоча варто зазначити, що у багатьох місцевостях групи польського війська також вдалися до насильств по відношенню до української людності, яка не приховувала своїх радісних почуттів з приводу поразки поляків.

Вступ радянських військ у Східну Галичину і на Волинь відбувся під гаслом визволення українського народу з-під польського ярма. На цій підставі відбулося приєднання західноукраїнських земель до СРСР, тобто їх возз'єднання з УРСР. Під час численних мітингів у 1939 р. українці скаржилися на те, що зазнали великої кривди з боку поляків. Тому Кремль надав своїм перетворенням на цих землях проукраїнського характеру.

В перші дні і тижні після зайняття Червоною армією Східної Галичини і Волині переважна частина місцевої української громадськості

співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України⁶.

Цьому сприяли значною мірою дії в цей період самої влади. Одним з перших заходів Народних Зборів Західної України, після прийняття ними 26 жовтня 1939 р. рішення про входження Західної України до УРСР, стало ухвалення декларації про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію земель поміщиків, великих державних чиновників та монастирів. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад мільйон гектарів поміщицької землі, 172 тисячі голів худоби тощо. Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття. Відкривалися дитячі садки, поліклініки, зросла кількість лікарень, а лікування стало безкоштовним. Розгорнулося житлове будівництво. Кількість шкіл з викладанням українською мовою збільшилася в 10 разів⁷.

Водночас у деяких районах Волині і Східної Галичини в цей період сталися перші випадки грабунку, вбивства та спалення маєтків польських осадників. Наприклад, в колонії Якубівка на Бережанщині було спалено 53 домівки і вбито 24 особи. У відповідь на скарги поляків командувач Українським фронтом генерал С. Тимошенко видав відозву українською і польською мовами, в якій закликав “працюючих людей” до порозуміння⁸.

Втім, чимало представників радянських органів влади, висуваючи гасла соціальної справедливості, навпаки намагалися збудити ненависть до заможніших верств населення західноукраїнського регіону. Зрозуміло, що місцеву українську людність не потрібно було зайвий раз спокушати цими гаслами. Адже різниця в життєвому рівні людей в міжвоєнній Польщі, особливо на її східних землях, дійсно була разючою, і такий стан речей не міг не обурювати бідноту.

Однак в даному випадку важливо підкреслити, що деякі з радянських пропагандистів і агітаторів, звертаючись до народних зборів та місцевого населення із закликами, наприклад, “вигнати буржуїв з їхніх трьохкімнатних квартир”, тим самим підштовхували селян до нападів на маєтки польських осадників, вбивств підприємців і купців тощо. Таким чином вони відображали загальну тенденцію, політику розпалювання класової ненависті пануючу в СРСР, а саме культивування в суспільстві ворожості до всіх цих буржуїв, тобто “людей непрацюючих”. Усе це не могло не вплинути на характер подальших українсько-польських взаємин в Західній Україні.

Документи свідчать, що керівникам Кремля не потрібні були ті особи, які не відповідали встановленим в Радянському Союзі стандартам соціального походження, національності або політичних переконань. А тому польському осаднику, офіцеру, службовцю поліції, суспільному діячеві доводилося ховатися від органів НКВС. Зробити це було важко, оскільки в кожному селі знаходилося багато активістів з-поміж місцевого українського населення, які самі видавали поляків до рук радянської адміністрації. З огляду на це значна частина польської інтелігенції тікала з провінції до Львова або до інших великих міст, де вона відчувала свою численну перевагу і була впевненішою в своєму становищі, навіть не маючи офіційної опіки з боку місцевої влади⁹.

Незабаром ситуація почала поступово змінюватися. Радянські функціонери швидко зрозуміли, наскільки глибоко вкорінилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, і почали всілякими засобами боротися з ним. Це відбулося, передусім, на організаційній мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно скрутному становищі¹⁰.

Арешти, депортації, кампанія по примусовій організації колгоспів охопили все населення Західної України. Українці також почали скаржитися на політику “рад”. Молодь тікала за Буг і вступала до лав української допоміжної поліції. Інформація про це, до речі, постійно надходила до польського емігрантського уряду в Парижі¹¹.

Чимало українців працювало на німців у підпіллі на радянській території. Репресії з боку “рад”, що їх зазнала й українська людність, вплинули на зміну її ставлення до поляків — воно стало доброзичливішим. В українському середовищі виникло навіть почуття певної солідарності з польським населенням. У всякому випадку український клір і інтелігенція визнали поляків за менше лихо порівняно з більшовиками¹².

Відомості про ситуацію на західноукраїнських землях, що різними каналами продовжували надходити до керівних органів польської емігрантської влади, змусили так званий Комітет у справах країни (КСК) на черговому засіданні 28 листопада 1939 р. прийняти відповідну резолюцію щодо українського питання. Ця резолюція не була офіційною декларацією уряду, а призначалася лише для довірених осіб як директива щодо ведення переговорів з українським самостійницьким представництвом. Через побоювання можливої негативної реакції з боку Москви справа польсько-українського співробітництва до певного часу мала залишатися у великій таємниці.

У вступі до цього документа зазначалося: “Уряд не тільки припускає можливість порозуміння з незалежним українським рухом, але визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту... спрямованого проти окупантів”. Далі у пунктах резолюції передбачалося:

“1. Буде створена українська незалежна держава. В справі східних кордонів цієї держави поляки погодяться на будь-яку пропозицію, запропоновану українською стороною.

2. Незалежна українська держава існуватиме на засадах рівності з Польською Республікою в єдиній федерації. Укладення кордонів між Польщею і Україною буде залежати від характеру федеративного устрою.

3. Українська меншина в межах Польської Республіки, польська меншина в межах української держави користуватимуться широкими національними і культурними правами на взаємних засадах”¹³.

Голова КСК генерал К. Соснковський надіслав цю інструкцію з метою її затвердження до прем'єра уряду В. Сікорського. Однак той скептично поставився до намагання членів Комітету повернутися до міжвоєнної політики федералізму. Голова уряду вважав, що поляки і українці в майбутньому самі повинні визначити можливі форми свого співіснування. До того ж, він мав сумніви, чи схвалять цю так звану “прометеїстичну” політику західні союзники Польщі¹⁴.

З цих причин офіційна декларація польського емігрантського уряду від 18 грудня 1939 р., що визначала головні напрями його зовнішньо-політичної діяльності, лише у найзагальніших рисах торкалася українського питання, зокрема підтверджувала засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин. Водночас вона проголошувала боротьбу Польщі “за повернення втрачених східних кресів”¹⁵.

Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії прем'єр В. Сікорський у меморандумі до Форін-офіс у червні 1940 р. заявив про прагнення польського уряду в Лондоні переглянути свою політику стосовно Москви. Він погодився навіть на певні територіальні зміни на польсько-радянському кордоні, на прохід радянських військ через територію Польщі, окуповану Німеччиною, на співпрацю у формуванні в СРСР польської армії для спільної боротьби проти нацистів. І хоча невдовзі меморандум було відкликано, його поява свідчила про те, що польські військово-політичні сили в Лондоні чи, принаймні, якась їх частина під тиском обставин, ймовірно, будуть змушені поступитися своїми національними інтересами, щоб відродити Польщу.

Певні зміни, що відбулися в ставленні частини польського “лондонського” табору до СРСР, а отже і в розумінні проблеми “східних кресів”, відобразилися в інструкції генералів В. Сікорського і К. Сосновського, надісланій в липні 1940 р. у Варшаву до генерала С. Ровецького — командувача польським підпіллям, що було створене на всіх окупованих Німеччиною, а також приєднаних до Радянського Союзу довоєнних територіях Другої Речіпосполитої. В ній зазначалося: “Наше ставлення до Рад як до окупанта не зазнало принципової зміни... Однак не виключено, що при подальшому розвитку подій Росія в певний момент може опинитися на боці Англії як її союзника у війні проти німців... Тоді може доведеться переглянути наше ставлення в сенсі відкладення на якийсь час вирішення територіальної суперечки з радянським окупантом... Натомість вже зараз мусять бути переглянуті гасла про знищення Росії, що, однак, не повинно зашкодити встановленню тісніших зв'язків з українцями, які дружньо ставляться до Польщі. Вирішення українського питання в політичній площині належить виключно до компетенції уряду. Тому всі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку”¹⁶.

Інструкція такого змісту, безперечно, обмежила можливості польських підпільників дійти якогось порозуміння з українцями і налагодити співпрацю з ОУН та іншими українськими самостійницькими організаціями. Загалом відсутність офіційної декларації польського емігрантського уряду в підтримку ідеї створення незалежної України стала однією з головних причин ухиляння в подальшому українських політиків від переговорів з поляками як на еміграції, так і на окупованих Німеччиною, а також приєднаних до СРСР територіях (хоча такі в поодиноких випадках і мали місце).

Якщо в польських урядових колах готові були принаймні взяти до уваги ідею створення незалежної Української держави на Наддніпрян-

щині в обмін на підтримку українськими незалежницькими силами антигітлерівської коаліції, то у всякому випадку без включення до її складу Східної Галичини і Волині. Українські політики (особливо націоналістичного спрямування) в умовах територіального поділу Польщі і включення західноукраїнських земель до складу УРСР і СРСР, навпаки, неодмінно тепер висували вимогу забезпечення “соборності” українських територій, вважаючи її основною вимогою в справі українсько-польського порозуміння. Поразка Франції і підготовка Німеччини до війни з Москвою давали українським політичним діячам і військовим надію на здійснення у найближчий час їхніх планів, до того ж без будь-якої згоди, а тим більше допомоги з боку Польщі та її західних союзників.

З поразкою Франції і змінами, що сталися внаслідок цього в становищі і позиції “альянтів”, була похована перспектива швидкого визволення Польщі. Діюче на окупованих Німеччиною територіях, у так званому Генерал-губернаторстві (ГГ), польське підпілля і, насамперед проурядовий Союз збройної боротьби (СЗБ), налаштований до того часу на захоплення влади в країні в момент звільнення польської території західними союзними військами, отримав наказ припинити активні дії, обмеживши їх лише актами самооборони в разі необхідності. На західноукраїнських та західнобілоруських землях регіональне командування СЗБ також, розуміючи безперспективність антирадянської діяльності, фактично було змушене погодитися на співробітництво з “радами”¹⁷.

Капітуляція Франції призвела до значних змін і в свідомості українців (незалежно від їхніх політичних переконань). З багатьох причин політики з ОУН у ГГ і на землях, що відійшли до СРСР, однозначно поставили на німців, намагаючись скористатися їхньою війною проти Москви для реалізації власних цілей. Німецькі військові і політики, в свою чергу, пішли на певні поступки українцям в ГГ.

Численні звіти до Лондону командувача польським підпіллям генерала С. Ровецького свідчать про те, як поляки болісно реагували на творення німцями на окупованих територіях так званої “русинської республіки”, “виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Рейху”. Зокрема, полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залом для чекання на вокзалі, німці зобов’язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, займали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, що були одягнені в польські мундири, а частково — і в синьо-жовте вбрання. Частина загонів німці випроводили для охорони словацького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими, що прагнули дістатися Польських збройних сил на Заході, а також кур’єрами, значно ускладнилося. На думку польського генерала, чимало українців — членів так званих Українських допомогових комітетів (УДК), як і інших українських установ, що були створені в Генерал-губернаторстві, — прислугувувались абверу, службі безпеки або гестапо¹⁸.

Від початку 1941 р., у зв'язку з інтенсивною підготовкою Німеччини до агресії проти СРСР, ОУН значно активізувала свої зусилля в напрямку військової співпраці з нею¹⁹. Не слід дивуватися тому незаперечному факту, що в перші роки війни в лавах українських “колаборантських” військових формувань і органах місцевої влади, створених у ГГ, насправді опинився великий відсоток національно свідомих українців. Останні значною мірою йшли туди тому, що до війни поляки намагалися не допускати їх до адміністративних посад. За таких обставин основним мотивом вступу українців на службу до німців нерідко виступало прагнення зосередити у власних руках хоч мінімальну владу і помститися за довгі роки приниження та образ. Поза сумнівом, багато з тих осіб, які були задіяні на німецькій службі, намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини. Стосовно співпраці з німцями українців-галичан справа виглядала ще простіше, оскільки на багатьох з них, безперечно, мали вплив німецька мова і культура, деякі закінчили австрійські навчальні заклади і служили в австрійській армії.

Важливе значення мав також той чинник, що ОУН протягом тривалого часу свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись озброїти українську молодь, дати їй мінімальний вишкіл і використати створені таким чином збройні формування в слушний час, коли обидві воюючі тоталітарні держави — нацистська Німеччина і СРСР — вичерпають власні сили і з'явиться шанс для боротьби за Українську соборну самостійну державу (УССД).

Окремі українські діячі пізніше навіть розглядатимуть можливість того, що ослаблена, а можливо і вже остаточно розбита Німеччина увійде в союз із західними державами, щоб запобігти радянській експансії в Європу. За таких умов, розмірковуватимуть вони, і українцям добре було б мати власне військо. Цими намірами буде продиктована, або, принаймні, ними пояснюватимуть свою діяльність деякі представники Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В. Кудибойовичем, що спрямовуватиметься на створення в 1943 р. дивізії “СС-Галичина”²⁰.

Не слід дивуватися також тому, що німецька влада пішла на певні поступки в ГГ саме українцям, а не полякам. Хоча окупанти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях одних і других, однак українців вони сприймали як народ, що визволили з-під чужоземного ярма (в данному випадку польського), а поляків — як народ, котрий вони завоювали.

Ця різниця в ставленні до місцевого населення добре простежується, наприклад, в промові генерал-губернатора Г. Франка, виголошеної ним з приводу різдвяних свят 29 грудня 1940 року. Зацитуємо уривок з неї, який, на наш погляд, не потребує коментарів: “...Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розпугали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб зникла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та

станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави”²¹.

Польські дослідники цієї проблематики наводять приклади, коли нібито на підставі доносів з боку українців відбувалися арешти в конспіративних осередках польського Союзу збройної боротьби, зокрема на Люблінщині й Краківщині. Напевно, дійсно, такі доноси мали місце. Але, на наш погляд, вони, як правило, не містили якоїсь конкретної інформації про ті чи інші дії, спрямовані проти окупаційної влади. Радше за все це були загальні звинувачення поляків у нелояльності до німців. За умови суворой конспірації і поширеної недовіри до українців, останнім було дуже важко потрапити до польських підпільних структур.

Звичайно ж, діставалися до польського підпілля і члени ОУН, але після 1941 р. не в інтересах цієї організації буде нищити його, особливо це стосується тих з підпільних структур СЗБ (від лютого 1942 р. — Армія Крайова), що діятимуть на польських етнічних землях. Навпаки, українська політична мета полягатиме тут у тому, щоб поляки завдавали німцям якомога більше клопоту. Підкреслимо, що на нашу думку, ніхто так не заважав польським діячам в проведенні підпільної діяльності в роки війни, як вони самі собі — необережністю, чи то змушеними зізнаннями під час допитів в гестапо, або навіть свідомими доносами і провокаціями польських “Азефів”²².

Не можна не сказати про те, що й самі поляки складали великий відсоток німецької агентури, яка була перекинута до СРСР і схоплена органами радянської держбезпеки. Крім того, заарештовані в Західній Україні польські підпільники передали до НКВС чимало важливої інформації про ОУН та її підготовку до збройного повстання в Східній Галичині, яке було намічено на день нападу Німеччини на СРСР²³.

А, наприклад, виконуючий обов’язки командувача СЗБ на радянській території полковник Л. Окулицький зазначав таке: “польська людинність налякана, масові депортації зробили свою справу. Громадськість звинувачує поляків, що діяльність нелегальної організації СЗБ стала приводом для вивезення населення, радянська пропагандистська кампанія призвела до широкої участі польської громадськості в політичному житті країни і співробітництву з радянською владою”²⁴.

З початком війни з СРСР німці в Генеральній губернії змінили певним чином своє ставлення до місцевої польської людинності і почали з нею заgravати, що було характерно у попередній період лише для їх стосунків з українцями. На окупованих територіях була розгорнута масована антирадянська кампанія. Під “обстріл” потрапили дії радянської влади в західних областях України щодо поляків у 1939—1941 рр. На шпальтах багатьох друкованих органів, що офіційно тут виходили, в липні 1941 р. була вміщена промова німецького міністра пропаганди Й. Геббельса з приводу “нелюдської розправи жидо-більшовицьких катів” над в’язнями західноукраїнських тюрем і відповідні фотознімки жертв²⁵. Цілеспрямована гітлерівська пропаганда, а також успіхи “німецької зброї” викликали політично неоднозначні, суперечливі настрої, особливо серед польської інтелігенції.

Втім, більш суттєвими були все-таки позитивні зміни, що сталися в радянсько-польських відносинах. Під тиском з боку англійців і особисто британського прем'єра В. Черчілля глава польського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні. На знак протесту уряд залишили “пілсудчики” та “народовці”. Угода проголосила німецько-радянські домовленості від серпня і вересня 1939 р. недійсними. Однак розв'язати проблему кордонів не вдалося. Західноукраїнські та західнобілоруські землі кожна із сторін вважала своїми й створювала там власне збройне підпілля. Відповідно до угоди в СРСР почала формуватися польська армія під командуванням генерала В. Андерса.

Дуже важливі міркування з приводу необхідності зміни зовнішньополітичної орієнтації поляків висловив ще напередодні червня 1941 р. вже згадуваний керівник польського підпілля на радянській території полковник Л. Окулицький. Заарештований органами НКВС у Львові в січні 1941 р., він був змушений дати свідчення про діяльність СЗБ на окупованих Німеччиною і СРСР землях, які були оприлюднені архівістами Федеральної служби безпеки Російської Федерації лише в 2001 р.

Л. Окулицький зазначав: “Польський народ, якщо не хоче спуститися до ролі покірливого невільника, не може бездіяти в цій боротьбі. До цього часу він був рішуче відданий союзу з Англією, розраховуючи на її перемогу і втручання. Однак сталися події, котрі змушують піддати ревізії ці погляди, слід відверто сказати собі — доля Польщі залежить не від результату війни між Німеччиною і Англією, а від результату вирішальної битви між Німеччиною і СРСР... У боротьбі між СРСР і Німеччиною польський народ мусить встати на бік СРСР... Будучи переконаний, що перемога СРСР дасть польському народу можливість життя і національного, культурного, господарського та політичного розвитку, я написав свої зізнання і заявляю про бажання подальшої роботи. Буде Польща червоною, добре, хай буде, лише б тільки була. Зрештою, це добре на неї вплине, звільнить і розкриє нові, невідомі до цього часу сили народу”²⁶.

Цікавим є, однак, той факт, що незважаючи на досягнуті влітку 1941 р. польсько-радянські домовленості про співпрацю у війні, в надісланій до Варшави депеші начальника штабу головнокомандувача польськими збройними силами на Заході генерала Т. Клімецького від 20 листопада 1941 р. йшлося про необхідність, окрім підготовки до загальнодержавного антинімецького повстання, у випадку поразки Німеччини та наступу в західному напрямку Червоної армії бути здатними також до захисту від останньої польських східних територій. Цей план зазнав змін лише після візиту генерала В. Сікорського до Москви і підписання 4 грудня 1941 р. польсько-радянської декларації про приязнь та взаємну допомогу у війні²⁷. На той час вже передбачалося, що разом з Червоною армією на довоєнні східні землі Речіпосполитої можливо вступатимуть і польські підрозділи, сформовані на території СРСР.

Таким чином, можна констатувати, що з грудня 1941 р. Польща і СРСР фактично стали союзниками у війні. Звертаємо особливу увагу на цей чинник, котрий більше ніж будь-який інший сприятиме розгортанню ворожнечі між українськими та польськими національними

збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже їм шлях до досягнення порозуміння під час війни.

Складовою польсько-радянського військового співробітництва стало встановлення зв'язків між командуванням Червоної армії та СЗБ-АК. Головним для радянського генштабу в співпраці з поляками було отримання розвідданих з глибокого тилу німецьких військ, які швидко просувалися на схід, а також здійснення польськими формуваннями диверсій на комунікаційних лініях, по яких німці забезпечували Східний фронт.

Для прийняття інформації від СЗБ-АК у Москві діяла радіостанція, але В. Сікорський наказав усі зв'язки здійснювати виключно через Лондон. Природно, це затримувало проходження інформації, яка втрачала актуальність. Із диверсійними діями на комунікаціях ворога в рамках створеної під тиском англійців саботажно-диверсійної організації “Вахляж” (“Віяло”) аківці також зволікали. Причина цього полягала не лише в складнощах праці діячів диверсійних осередків, а й в небажанні керівників організації та рядових бійців приносити великі жертви на користь СРСР, який ще донедавна сприймався поляками як такий самий ворог, що й Німеччина.

Початок війни і участь в ній ОУН фактично на боці Німеччини значно загострили українсько-польські взаємини і погіршили ставлення польського суспільства до українців. Поляки бачили, що переважає більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. Чи не в кожному селі були зроблені триумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення сподівалося на те, що нарешті Україна буде вільною ²⁸.

Проголошення ОУН(Б) “Акта відновлення Української держави” 30 червня 1941 р. у Львові і реакція на нього німецького керівництва були розцінені польськими політиками і військовими як свідчення відсутності у бандерівців відчуття реальності. Вони зазначали, що бандерівці, “дбаючи, передусім, про швидкість в реалізації своїх задумів, основне завдання вбачали в тому, щоб не пропустити нагоди для проголошення акта і потім поставити німців перед доконаним фактом”. На думку поляків, така позиція ОУН(Б) “призвела до видання низки гротескових документів, з яких жоден не мав важливого значення. Ухвалені декларації, що були пересипані пишномовними фразами, залишилися лише на папері” ²⁹.

Інакше оцінювали представники польських організацій дії на той час ОУН(М). Вони вважали, що мельниківці правильніше оцінили ситуацію та можливості, які вона відкривала. Політичної діяльності ОУН(М) не розвинула, натомість, офіційно тримаючи в своїх руках керівництво українською громадою в Генеральному губернаторстві, вона розбудувала там громадське, господарське та культурне життя. На Холмщині, Підляшші та Лемківщині мельниківці проводили політику “деполонізації”, тобто усували польський елемент з усіх сфер суспільного життя ³⁰.

Поза сумнівом, керівники польського підпілля в Західній Україні надто критично висловлювалися щодо проголошеного ОУН(Б) “Акта...” від 30 червня 1941 р. Напевно, не можна назвати цілком справе-

дливою і їхню оцінку дій ОУН(М), адже не самі мельниківці, а нацисти руками мельниківців проводили цю політику “деполонізації”. Втім, з приводу бандерівців як організаторів “Акта” справедливо буде зауважити, що і ставлення різних українських політичних угруповань до їхніх дій виявилось діаметрально протилежним. Безперечно, мельниківці або прихильники Т. Бульби-Боровця виступили не проти створення Української держави, а проти того, у який спосіб бандерівці намагалися її проголосити³¹.

Варто наголосити на тому, що після нетривалого періоду зближення між українцями і поляками, викликаного спільним спротивом радянській Східній Галичині і Волині, з вступом на цю територію німецької армії неприязнь у відносинах між ними відновилася. Вона виплеснулася, передусім, на шпальти української преси, яка почала з’являтися відразу по захопленню німцями Львова. Вже перший український тижневик “Українські щоденні вісті” містив нападки на Польщу і поляків. На думку останніх, цей тижневик, не встигнувши ще потрапити під німецький контроль, цілком відбивав настрої української громади Львова, оскільки був органом міської управи.

У статті “Поголоски?”, вміщеній у № 18 тижневика від 26 липня 1941 р., її автор зазначав, наприклад, таке: “...через море крові, яку пролляли більшовики, здавалося б, що не знайдеться жодного народу, який би не був вдячний німцям за визволення з більшовицької неволі. Проте очевидно є співпраця поміж поляками і євреями, яких пов’язала прихильність до більшовиків, а також ідея винищення українства. Немає жодної підлості, яку б не скоїли ці московські приплічники”. Насамкінець в статті підкреслювалось, що українці вірять у блискавичну перемогу Німеччини і поразку більшовицької Росії та західних плутократів³².

Слід гадати, що подібні за характером статті в українській пресі викликали численні скарги з боку поляків, з якими вони неодноразово зверталися до німецької окупаційної адміністрації. Тільки цим можна пояснити ту обставину, що наприкінці серпня німці заборонили видання “Українських щоденних вістей”. Замість них почала виходити німецька газета українською мовою “Львівські вісті”, яка вже не порушувала основних засад німецької пропагандистської політики.

Упродовж липня 1941 р. німці інтернували всіх членів створеного бандерівцями у Львові уряду на чолі з Я. Стецько. 1 серпня вони створили з трьох довоєнних польських східних воеводств — Львівського, Станіславівського і Тернопільського — дистрикт “Галичина”, остаточно перекресливши надії ОУН на можливість відновлення на цій території Української держави. Згідно з розпорядженням губернатора Г. Франка дистрикт від листопада 1941 р. вже вважався складовою Генерального губернаторства і жодним чином не відокремлювався від решти його території.

Натомість Волинь було включено до рейхскомісаріату “Україна” на чолі з Е. Кохом і відділено від ГГ кордоном, що пильно охоронявся німцями. Ці події не могли не вплинути на ставлення українських націоналістів як до німців, так і до поляків.

10 серпня 1941 р. між членом ліквідованого німцями українського уряду адвокатом В. Горбовим та одним з представників польського

підпілля у Львові відбулася перша офіційна розмова щодо майбутнього українсько-польських взаємин. На запитання поляка про те, чи не збираються українці, з огляду на останні події, переглянути своє ставлення до німців, В. Горбовий відповів: “Українська громадськість буде надалі послідовно підтримувати німців”. Далі В. Горбовий підкреслив: “Навіть якщо за місяць або два він опиниться в Дахау, то й там виступатиме за союз українців з німцями”. На його думку, випадки неприязні до німців і розчарування ними траплятимуться, проте обов’язок провідників ОУН полягає в тому, щоб впливати на суспільство, аби уникнути ворожих щодо німців виступів. З перемогою Німеччини В. Горбовий пов’язував позитивні зміни у вирішенні українського питання, оскільки ця перемога мала спричинити послаблення двох ворогів України — Польщі і Росії. Адвокат був переконаний у тому, що майбутнє обов’язково принесе українцям незалежну і об’єднану Українську державу.

На чергове запитання польського діяча про те, чи не спровокують дії українців по об’єднанню різних територій в одну державу конфлікт не лише з Польщею і Росією, а й з Румунією та Угорщиною, В. Горбовий відповів так: “Ужгород і Чернівці мають для українців другорядне значення, натомість Львів і Галичина — це символи відродження українства”. Тому, як вважав український представник, якщо у майбутньому доведеться вирішувати питання про входження цих земель до складу України з поляками, то останні психологічно цілком не готові до того, щоб урегулювати його мирним шляхом. Отже, на думку В. Горбового, на українців і поляків чекало повторення подій 1918—1919 рр. З приводу останнього запитання про те, якими будуть дії українців, якщо Німеччина програє війну, член українського уряду зазначив, що українська громада в Сполучених Штатах докладає певних зусиль для налагодження стосунків з “альянтами”³³.

Друга офіційна розмова між членом ОУН(Б), цього разу українським політичним письменником і експертом в радянських справах Б. Левицьким, і представниками польського підпілля відбулася в жовтні 1941 р. у Варшаві. Український діяч охоче погодився на переговори щодо опрацювання спільних засад у проведенні антинімецької політики. Він визнав, що бандерівці болісно сприймають факт “стовідсоткової співпраці з німцями українських офіційних осіб, оскільки розуміють, що нова Європа будуватиметься за англо-американськими, а не за німецькими рецептами”. Левицький не схвалював ворожої налаштованості переважної більшості української людності щодо поляків. Однак і від останніх він вимагав, аби вони припинили антиукраїнські випадки. Крім того, представник ОУН(Б) наполягав на тому, щоб під час всіх наступних українсько-польських переговорів обидві сторони виходили з положення, що обов’язково має постати незалежна Україна. При цьому територіальні суперечки, на його думку, могли бути врегульовані по закінченню війни³⁴.

У грудні 1941 р. з польськими організаціями зав’язали контакт і мельниківці. Під час переговорів, що відбулися у Львові поміж діячем Бюро інформації і пропаганди СЗБ М. Жулавським і головою УЦК В. Кубійовичем, останній з метою врегулювання територіальної суперечки запропонував розмежувати територію проживання українців і поляків по лінії річок Буг, Гнила Липа та Лімниця. При цьому він вва-

жав можливим, у разі необхідності, здійснення переселення людності “на зразок німецьких експериментів”. У разі згоди польської сторони, В. Кубійович радив спільно звернутися з подібним проектом до німецьких окупаційних властей. Голова УЦК в принципі визнавав непорушність кордонів Другої Речіпосполитої, а українським територіям у складі майбутньої Польщі пропонував надати широку автономію на зразок давньої Сілезії³⁵.

Нагадаємо, що така позиція цілком суперечила концепції ОУН(Б) щодо створення УССД на всіх етнічних українських землях. Через це бандерівці неодноразово застерігали В. Кубійовича, аби він не перебирав на себе право втручатися у вирішення цього питання. Але, з іншого боку, відомо: хоча УЦК й намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участі у партійних чварах, які мали місце у середовищі ОУН, В. Кубійович, проводячи переговори з польською стороною, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями³⁶.

Прагнення обох сторін виробити платформу для спільних дій і тим запобігти розгортанню українсько-польської ворожнечі виявилось нездійсненим. Погіршення становища вермахту на Сході перекреслило будь-які можливості для досягнення порозуміння між представниками українського і польського незалежницьких рухів³⁷. Зазнавши великих людських і матеріальних втрат на фронті та опинившись перед неминучістю затяжної війни, німецькі окупанти вдалися до грабіжницьких заходів щодо підкорених народів.

Документація українських і польських підпільних організацій з різних окупованих теренів з національно мішаним населенням свідчить про те, якою напруженою стала моральна атмосфера в тилу гітлерівської армії. Як українська, так і польська людність відчували на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званій “контингент”) і каральні експедиції по селах у випадку якихось ускладнень з їх постачанням, різного характеру примусові роботи на користь окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим їх вивезенням на роботу до Рейху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод, у зв’язку з відсутністю роботи або мізерністю заробітної платні. Не повинно дивувати те, що кожен в такій ситуації намагався вижити за рахунок сусіда, тим більше, якщо цей сусід був іншої віри та національності.

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, в шкільництві, на фабриках. Наприклад, в ГГ протягом 1939—1941 рр. постало майже тисячу нових українських шкіл і така ж кількість кооперативів. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах.

Переважна її більшість як українського, так і польського походження співпрацювала з німцями. Серед солтисів, вїттів та бургомістрів знову ж таки як з українського, так і з польського боків нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запродавцями та прислужниками. Вони використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх “краян”³⁸.

Втім, навіть ті українці і поляки, що працювали в окупаційних установах за завданням своїх патріотичних організацій, намагалися спрямовувати діяльність німецьких властей на користь своїх “співвітчизників”, а з іншого боку, сіяти недовіру до “чужинців”. Так, наприклад, великою довірою в окупантів користувалися польські перекладачі (та й не лише вони), які своїми діями неодноразово намагалися підштовхнути німців до антиукраїнських заходів³⁹. А, скажімо, там, де в поліції переважали українці, як, наприклад, у 1941—1942 рр. на Волині, на польські колонії та села, як правило, “контингент” накладався втричі більший, ніж на українську людність⁴⁰.

Все це сприяло тому, що загальною характерною рисою в українсько-польських взаєминах на всіх територіях спільного проживання двох народів на межі 1941—1942 рр. стала взаємна ненависть. Мусимо це констатувати, щоб зрозуміти причини кривавого українсько-польського конфлікту, що наближався.

Не можна недооцінити й роль нацистів у розпалюванні українсько-польських суперечностей на всіх територіях з національно мішаним населенням. До кожного з народів німці застосовували різну тактику. Чим більшу загрозу вони відчували в проведенні своєї колоніальної політики з боку автохтонного населення того чи іншого регіону, тим суворіше до нього ставилися і менше йому дозволяли.

Як було вище зазначено, в ГГ гітлерівці дозволили українцям нібито набагато більше, ніж полякам, принаймні у початковий період війни. Проте і вимагали вони від них більшої покори, слухняності та лояльності.

Так, наприкінці 1942 р. і на початку 1943 р. у зв'язку зі створенням на території Замойського повіту зразкової німецької колонії (так званого “Гімлерштадту”) місцеві діячі Українського допомогового комітету та українська допоміжна поліція були залучені до активної участі у виселенні звітних змішаних українсько-польських громад на Грубешівщину. Причому якщо поляки масово тікали до лісу, українців німці свідомо поселяли в польських господарствах Грубешівського повіту. Проти такої практики переселень заперестував В. Кубійович, побоюючись, і не безпідставно, що вона наразить українське населення на помсту з боку польських підпільних організацій.

У документації польського підпілля дійсно можна віднайти чимало прикладів помсти польських партизанів представникам української національності, котрі, як вважали поляки, у своїй більшості були зацікавлені у проведенні німцями переселенської акції, а тому нібито сприяли їй.

У звіті працівників департаменту інформації і преси Делегатури польського уряду (Представництва уряду на окупованих територіях) за період від 15 березня до 15 липня 1943 р. з цього приводу повідомлялося таке: “Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком вбивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші — колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських в'їтів, солтисів, поліцаїв; вбивства не припиняються, а тим часом спостерігається значне загострення польсько-українських взаємин...”⁴¹.

Серед польських дослідників поширена думка, що причиною вбивств названих осіб, як і багатьох інших представників української інтелігенції протягом 1942—1943 рр., було не прагнення польського підпілля позбавити місцеву українську людність їх керівної верстви, а “фактична співпраця цих людей з німецькими окупантами”. Визнаючи можливість такої співпраці, водночас підкреслимо, що польська сторона трактувала її дуже широко, подібно до того, як ОУН(Б) трактуватиме співпрацю поляків з німцями на Волині. Через це керівництво аківського підпілля могло визнати за “співпрацю з німецькими окупантами” цілком зрозумілу і виправдану з українського погляду діяльність петлюрівських діячів з Грубешіва М. Струтинського і Я. Войнаровського, спрямовану на створення загонів української самооборони. Безперечно, це робилося за згодою німців.

У польському звіті за період від 15 липня до 15 вересня 1943 р. його автори знову відзначали факт проведення польськими боївками антиукраїнських акцій і погіршення у зв'язку з цим польсько-українських стосунків: “Під час пацифікації Білгорайського повіту місцеве українське населення розкратило значну частину майна, що залишилася від поляків. Поселені у подальшому сюди українці із Грубешівського і Томашівського повітів потрапили у складні умови... вони розпродають за безцінь решту реманенту і збіжжя, аби повернутися у колишні свої господарства... Польська контракція відбирає в українців їх найцінніших людей: на початку вересня в Любартові вбито відомого довоєнного діяча доктора Остапа Бурку. Те, що відбувається навколо, позначається на всіх ділянках національного життя, особливо на шкільництві, стан якого значно погіршився у зв'язку з нестачею вчителів (галичани реемігрують) і зменшенням кількості учнів; згасає діяльність місцевих організацій... тим часом в умовах, коли анархія посилюється, сталися перші випадки мордування поляків на зразок тих, що мали місце на Волині”⁴².

У документації польського підпілля значна увага приділялася стану польсько-українських взаємин у цей період не тільки на Холмщині і Підляшші, але також на Лемківщині і Надсянні. У вищезитованому звіті зазначалося: “Якщо до війни у таких містах, як Сянок, Кросно, Жешів, Ярослав та інших проживала незначна кількість українців, то після 1940 р. вони цілком перетворилися на українські осередки... Лемки загалом неохоче сприймають українську націоналістичну пропаганду, проте не слід недооцінювати можливості української диверсії на цих землях”⁴³.

Про ті самі події політична референтура крайового проводу ОУН на ЗУЗ в “Огляді суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західних українських землях” за весну 1943 р. повідомляла: “Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замойщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв'язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців, і поляків, причому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголівно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. Крім про-

ведення саботажної акції як зривання мостів і телефонічних сполучень, висаджування у повітря поїздів і т. ін., польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок з жандармерією, поліцією і військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти невинного мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, що підозрюють у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди...”⁴⁴.

Викликаний діями німців антиукраїнський терор з боку польських партизанських угруповань, з одного боку, змусив ОУН до творення власних загонів самооборони, але, з іншого боку, існування подібних загонів спричинило деякою мірою і недовіру до українців місцевої німецької адміністрації. Тому, як зазначалося у тільки що цитованому документі: “...поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі була доволі підозрілою. Раз вони йшли на руку полякам, то знову ставали ніби по стороні українців”⁴⁵.

Діячі ОУН добре розуміли, що існувала певна відмінність в становищі українців і поляків у Генеральному губернаторстві та рейхскомісаріаті “Україна”, обумовлена різною кількісною присутністю представників цих двох етносів в обох регіонах та відповідним ставленням до цього окупаційної німецької влади. У документах українського підпілля неодноразово зазначалося, що, наприклад, на Волині і Поліссі, де кількісно переважали українці, німці використовували поляків проти них, у той час як у ГГ, де більше проживало поляків, окупанти нещадно розправлялися з останніми, для чого частково налаштовували проти поляків тих самих українців.

Втім, добре відомо, що хоча, скажімо, на Люблінщині поляки жорстоко постраждали від терору нацистів, у ГГ існувала низка польських адміністративних, господарських, судових інституцій та установ, функціонувала розгалужена мережа польської поліції, які своїми діями дошкуляли місцевому українському населенню.

До речі, відповідальність за злочинні дії окремого поліцая чи групи поліцаїв пересічний українець і поляк здебільшого покладали не на німецьких окупантів, а на українську чи польську громаду, представником якої і був цей або ці конкретні прислужники гітлерівського режиму. Тому й виходило так, як, наприклад, повідомлялося у друкованому органі “Східні землі Речіпосполитої” польської підпільної організації “Польща бореться”. Газета писала: “Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”, то навряд чи б в нього з’явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком і заслуговували”⁴⁶.

У зв’язку з вищесказаним постає питання про те, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських угруповань на території ГГ і, зокрема, у південній Люблінщині під час здійснюваного гітлерівцями в

листопаді 1942 р. — березні 1943 р. першого етапу переселенської акції спричинили масовий антипольський терор загонів УПА на Волині, а пізніше й у Східній Галичині. Адже на існування такого взаємозв'язку вказувалося, наприклад, у комунікаті від жовтня 1943 р. проводу ОУН(Б) з приводу українсько-польських взаємин⁴⁷, про це писав у добре знайї дослідникам цієї проблематики статті під назвою “Куди прямують поляки”, опублікованій на початку 1944 р. у часописі ОУН “Ідея і чин”, його редактор О. Садовий (Мирослав Прокоп)⁴⁸ і т. д. В цих матеріалах офіційно стверджувалося, що, наприклад, “волинська різанина” значною мірою була спричинена масовими вбивствами провідних українців польськими боївками на Холмщині ще в квітні 1942 р.

Вже в повоєнний час в українській мемуарній літературі згадувати про події на Волині як про наслідок подібних за характером процесів, що передували їм на Холмщині, стало майже нормою. Втім, всі без винятку польські дослідники надалі продовжують стверджувати, що вбивства польськими партизанськими загонами українських вїїтїв, солтїсїв, полїцаїв, а подекуди і простих селян на Холмщині впродовж 1942—1943 рр. жодним чином не могло спровокувати ОУН(Б) на організацію “червоних ночей” на Волині⁴⁹.

Одні з них вважають, що згадувані події по обох боках річки Буг співпали в часі, інші доводять, що “вістки з Генерал-губернаторства до рейхскомїсарїату і навпаки не діставалися так швидко по обидві сторони кордону”, третї впевненї в тому, що ОУН(Б) незалежно від того, що відбувалося навколо, так чи інакше була схильна до антипольського терору і для останньої йшлося лише про те, коли його розпочати. Натомїсть всі вони впевненї, що “волинська різанина” сприяла напливу поляків-втїкачїв з Волині до ГГ і ще бїльшїї ескалації в зв'язку з цим ненавїстї мїсцевих поляків до українцїв⁵⁰.

Згадаємо про цитованї вище огляди суспїльно-полїтичного, господарського і культурного життя на ЗУЗ крайового проводу ОУН, що датуються весною 1943 р., змїст яких однозначно свїдчить про поїнформованїсть оунївцїв щодо терору польських боївок проти українцїв, залучених гїтлерївцями до участї в переселенській акції в ГГ.

Отже, цей факт суперечить твердженням про те, що хтось нїбито мїг і не знати, що робилося в той самий час або навіть ще ранїше на протилежному боці кордону. Напевно все-таки можна стверджувати, що керївники обох пїдпїльних рухїв упродовж 1942—1944 рр. уважно стежили за подїями в сумїжних рїгіонах. Саме необхіднїстю змїцнити мїсцевї українські сили і посилити опїр польським партизанам за Бугом і Сяном буде викликаний перехїд у березнї 1944 р. кїлькох куренїв УПА з Волині і Східної Галичини на “Закерзоння”⁵¹.

Втім, вїдповїдаючи на запитання, чи був антипольський терор УПА в рейхскомїсарїатї Україна спровокований попереднїми вбивствами поляками українцїв в ГГ, ми схильнї вважати (ї в цьому переконують документи українського пїдпїлля), що ОУН(Б) пїдштовхнула до прийняття рїшення про проведення такого терору на територїї Волині саме дїяльнїсть мїсцевих поляків.

В оглядї суспїльно-полїтичного життя крайового проводу ОУН на Волині і Полїссї за квітень—травень 1942 р. повїдомлялося таке:

«В останнім часі дуже міцно посилили свою боротьбу в терені північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані однак в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація військова, Залюга Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпуф, Польонія — все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма “Неподлегла Польська”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці»⁵².

Про появу і діяльність в цей час на Волині польських партизанських груп свідчать і німецькі документи. Так, в інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів про місцевий підпільний рух за період від 15 травня до 17 липня 1942 р. йшлося про наступне: “Виявлені в липні 1941 р. акти НКВС свідчать про те, що під час більшовицької окупації на Волині існували групи опору, організовані в СЗБ...Ці групи напевно тоді були єдиними таємними організаціями. Зараз в цій області існують і діють багаточисельні групи опору, що виникли на основі розрізаних загонів у Генеральній губернії. Недостатня охорона кордону значно сприяє циркуляції елементів опору з ГГ на Волинь і в зворотньому напрямку. Про те, що вже організовано багато польських загонів опору на Волині і що вони діють за єдиними інструкціями, свідчить випуск листівок у пасхальні дні 1942 р...”⁵³.

Однак не слід переоцінювати чисельність існуючих на той час польських національних партизанських груп на Волині, а також розмах їхньої антинімецької боротьби. Генеральна лінія командування АК тоді була спрямована на збереження сил поляками до моменту вибуху повстання в Центральній Польщі, яке планувалося на кінець війни, а також на глибоко законспіровану діяльність, що мала сприяти підготовці до цього повстання. Якщо і діяла на Волині в цей час польська партизанка, то ініціатором її створення були радше не “пролондонські” політичні сили, а ті, що орієнтувалися на Москву і радянський партизанський рух.

В січні 1943 р. керівник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко інформував Й. Сталіна про те, що польський емігрантський уряд, вважаючи, що Німеччина буде розбита спільними зусиллями СРСР, США та Англії, не збирається витратити свої людські резерви, хоч агентам Сікорського в багатьох місцях доводиться рахуватися “з труднощами утримання поляків від відкритої боротьби з німцями”⁵⁴.

Волинські поляки впродовж 1942—1943 рр. більше намагалися бути задіяними в легальній громадській роботі і займали адміністративні посади, щоб використати, насамперед, легальні можливості для реалізації власних цілей. Що це були за цілі, говорить у вищезитованому німецькому документі.

В ньому, зокрема, говорить: “німецькими службами встановлено, що поляки в своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб до-

помогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх”⁵⁵.

У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. зазначалося: “Ставлення поляків до навколишніх подій, як раніш, характеризується двома моментами: по-перше, великою текучістю службовців у багатьох німецьких органах влади, з іншого боку, тією обставиною, що вони дотримуються ідеї про створення після війни великої держави. У задушевних розмовах між українцями і поляками це висловлюється завжди, причому поляків не можна жодними аргументами переконати в тому, що у випадку перемоги більшовики не допустять утворення нової польської держави”⁵⁶.

На окупованих на той час східних землях у продажі тільки для німців можна було придбати книжку доцента Берлінського університету доктора Г.-Й. Баєра “Das Schicksal der Polen” (“Доля поляків”). Її автор, помічник коменданта м. Львова, політичний службовець в окупаційній адміністрації ГГ, у вступі до своєї праці таврує поляків як завзятих вислужників на службі у німців на Волині, котрі, з одного боку, свідомо діють на шкоду місцевій українській людності, а з іншого — так само сві-домо “ганьблять добре ім’я німецької влади в очах цієї ж людності”⁵⁷.

На наш погляд, досить об’єктивно висвітлювалися причини на-зрівання українсько-польського конфлікту також в радянській підпільно-партизанській документації. Наприклад, у доповідній записці нар-кома держбезпеки УРСР С. Савченко “Про стосунки між українськими націоналістами і поляками на окупованих противником територіях За-хідної України та Генерал-губернаторства”, підготовленої 5 липня 1943 р. на ім’я начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. Строкача⁵⁸, зазначалося, що у 1939 р., після розгрому Польщі нацистською Німеччиною, гітлерівці прибрали до рук українських націоналістів, котрі втекли з території Західної України, надали їм усіляких привілеїв та широко використали у боротьбі з поляками в ГГ. Поряд з цим, готуючись до війни проти СРСР, німці активно викорис-товували їх як шпигунів, диверсантів та терористів. В якості нагороди за цю діяльність вони обіцяли “самостійну” Українську державу. Як показав хід подальших політичних подій, підкреслював С. Савченко, від часу вибуху радянсько-німецької війни, гітлерівці не лише не вико-нали своїх обіцянок перед українськими націоналістами, а навпаки, розпочали систематично і планомірно фізично знищувати тих з них, котрі активно домагалися від німців виконання ними даних обіцянок і, насамперед, групу ОУН-Бандери.

У своїй боротьбі проти українських націоналістів, продовжував да-лі автор доповідної записки, німці почали цього разу використовувати ті польські елементи, котрі охоче йшли на співпрацю з ними проти українців, надаючи їм у нагороду за це всілякі привілеї у вигляді посад в адміністративному і господарському апараті, безперешкодній тор-говельній діяльності тощо. Подібна політика німців значно загострила взаємини між українцями і поляками, котрі наприкінці 1942 р. — поча-тку 1943 р. у ряді місць почали фізично знищувати один одного.

Використовуючи ненависть українського народу до поляків за по-неволення у минулому, угодовство і зраду в теперішній час, ОУН і

особливо бандерівці намагалися повсюдно очолити боротьбу українців проти поляків. У свою чергу поляки мстилися українським націоналістам за активну участь у розгромі німцями Польщі і терор проти польського населення. Радянський нарком доповідав, що органи держбезпеки мають у своєму розпорядженні документи, складені бандерівським керівництвом, з яких видно, що основні плани польських елементів у Західній Україні українські націоналісти оцінювали цілком слушно, а саме, що поляки всілякими шляхами проникали в державний, адміністративний і торговельний апарат німецької влади, намагаючись вже на той час створити для себе плацдарм, за наявності якого вони змогли б зберегти свої впливи в Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини⁵⁹.

Намагання багатьох місцевих поляків, скориставшись після загострення взаємин німців з ОУН тимчасовою їх прихильністю, збільшити власне представництво у найважливіших ділянках адміністративно-господарського апарату та в усіх інших сферах суспільно-політичного життя Волині і Східної Галичини шляхом відсторонення або взагалі усунення звідти українців, відзначали і українські повстанці.

Так, в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях за квітень 1942 р. крайового проводу ОУН повідомлялося наступне: "Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання: по-перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги; по-друге, створити всіма можливими засобами якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв'язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на стан війни Польщі з Німеччиною — поляки мають сьогодні впливи і на залізниці, на пошті, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т. п. і т. д."⁶⁰.

Тепер перейдемо до аналізу власне українсько-польського збройного конфлікту на території Волині, де він виявився найкривавішим, і звернемося цього разу до польської підпільної документації. У звіті про ситуацію на Волині місцевого окружного представника польського емігрантського уряду К. Банаха ("Ліновський"), датованого 7 жовтня 1943 р., йшлося про те, що вже протягом 1942 р. мало місце мордування поодиноких осіб і родин польського походження, тоді як від початку 1943 р. воно набуло масового характеру. Вбивства почалися наприкінці лютого у повітах Сарни, Костопіль, Рівне та Здолбунів. В червні мордування поляків поширилося на повіти Дубно, Кременець та Луцьк, в липні — на повіти Горохів, Володимир та Ковель, а наприкінці серпня — на останній волинський повіт Любомль. За підрахунками членів волинської Делегатури польського уряду, на жовтень 1943 р. кількість жертв з вини українських боївків серед місцевих поляків становила понад 15 тисяч осіб⁶¹.

Далі К. Банах зазначав, що тривалий час українці на Волині не мали якогось однозначного ставлення до Польщі і поляків. Натомість воно ставилося до поляків та частина української громадськості, кот-

ра перебувала на боці німців і у співпраці з ними створювала органи місцевого самоврядування та поліції. Ці українці понаїхали на Волинь з Галичини. Поряд із створенням місцевої адміністрації та поліції вони розпочали діяльність в складі напівзаконспірованих організацій. З'явилися осередки трьох українських організацій: ОУН-бандерівців, ОУН-мельниківців та петлюрівці. Наприкінці 1942 р. ці організації утворили Узгоджувальний комітет. Українці будували свою організаційну мережу за посередництвом органів самоврядування, але головне опертя знайшли в поліційних постах, яких нараховувалося близько двохсот. Свої осередки в поліції мали також комуністи.

Коли німці виявили, що в деяких місцевостях на органи поліції мають вплив комуністи, а також законспіровані бандерівські осередки, вони почали її роззброювати. Відповіддю українців на це стала втеча зі зброєю до лісу. Таким чином в лісах опинилося близько 5 тисяч озброєних поліцаїв. До них приєдналася також молодь, якій загрожували арешт та вивезення на примусову працю до Рейху. Втеча поліції сталася наприкінці березня, а вже в травні, як стверджував представник польського уряду, "українські банди" нараховували щонайменше 40 тисяч осіб. Саме вони, на його думку, стали головним знаряддям в злочинних нападах на поляків, що були інспіровані обома окупантами.

К. Банах доповідав про те, що згідно із зібраними членами волинської Делегатури польського уряду свідченнями, ці "банди" під час нападів користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Але важко було визначити те, в чиїх руках вони знаходилися на час подання звіту. Волинський делегат польського уряду не мав сумніву стосовно того, що початок існуванню "банд" поклав наказ бандерівців, хоча незабаром в їхніх діях вже спостерігалась відсутність будь-якого керівництва. Незважаючи на зусилля, ні українці, ні більшовики не були в змозі їх опанувати. Здавалося, що в українському суспільстві не існувало жодного авторитету, який би був здатний зупинити мордування поляків. На думку автора звіту, єдиним дієвим чинником в цій ситуації могла бути тільки сила.

Проте, він підкреслював, що в українському середовищі був значний відсоток інтелігенції і освічених селян, які намагалися протидіяти нападам на поляків та виступали за співпрацю з ними. Ці елементи зосереджувалися навколо створеного нещодавно Українського волинського комітету (УВК). Однак через свою організаційну слабкість і відсутність авторитету вони не становили тієї сили, котра була б в змозі відіграти якусь поважну роль у волинських подіях⁶².

Аналізуючи цей звіт, не можна не зробити декілька висновків. По-перше, згідно з документом, антипольські виступи набули масового характеру у лютому-березні 1943 р., тоді як насправді це радше трапилось у квітні.

По-друге, почалися вони на території Сарненського, Костопільського та інших районів східної Волині, де вже з кінця 1942 р. достатньо розбудованою і активно діючою була УПА ("Поліська січ") на чолі з Т. Боровцем-Бульбою.

По-третє, як з'ясували для себе місцеві польські підпільні керівники, а це, між іншим, відповідало дійсному стану речей, українська поліція на Волині була однією із форм конспіративної мережі ОУН (дода-

мо, що не ОУН загалом, а саме бандерівців). Коли про це також дізналися німці, вони почали її роззброювати. Надзвичайно правдоподібною інтерпретацією причин дезертирства українців з німецької поліції та втечі їх в ліс запропонував нещодавно один з поважних польських дослідників цієї проблематики Г. Мотика. В Національному архіві Республіки Білорусь він натрапив на звіт командира одного з радянських партизанських угруповань А. Бринського, у якому той повідомляв, як йому вдалося завдати дошкульного удару німецькій окупаційній адміністрації на Волині, спровокувавши німців своїми діями у чотирьох районах на арешти та розстріли українців-поліцаїв, а зрештою і на втечу останніх до лісу⁶³.

По-четверте, колишні українські поліцаї-втікачі з німецької служби, а також українська молодь, котра приєдналася до них через те, що їй загрожувало вивезення на примусові роботи до Рейху, склали основний контингент тих боївок чи загонів, які з кінця березня-початку квітня розпочали у східних районах Волині масові антипольські виступи.

По-п'яте, керівництво польського підпілля визнавало, що українські збройні загони користувалися міцною підтримкою переважної більшості місцевої української людності. Причину цього, за повідомленням, наприклад, періодичного друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях "Наші землі східні", поляки вбачали в прагненні місцевих українських селян скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям майно та землю⁶⁴.

І дійсно, причину підтримки населенням дій командування УПА на Волині слід пояснювати, окрім іншого, також земельною політикою, яку воно проводило, розподіляючи відібрані в поляків ділянки поміж українських селян (декрет УПА від 15 серпня 1943 р.). Враховуючи існуючі від довшого часу складнощі з отриманням українцями тут землі, подібна політика не могла не знаходити прихильного відгуку з їхнього боку. Поза сумнівом, саме підтримка УПА цивільною українською людністю, озброєною косами, вилами, сокирами, ножами, і надала вбивствам на Волині масовості та особливо жорстокого характеру.

По-шосте, спочатку українські збройні загони знаходилися під командуванням бандерівців і за їхнім наказом розпочали антипольські напади. Надалі ці загони діяли на власний розсуд. Останнє твердження можна розуміти таким чином, що антипольські виступи українських селян на Волині треба було лише ініціювати, а у подальшому українська цивільна людність, можливо тільки за підтримки кількох озброєних представників УПА, проводила їх самостійно. До речі, в матеріалах ОУН(Б) і УПА міститься чимало звітів командирів різного рівня, в яких йдеться про нібито цілком самостійні напади українського населення, озброєного лише косами і вилами, на польські колонії та спалення польських забудов.

Представник польського уряду зазначав також, що до нападів на поляків українців підштовхнули обидва окупанти. Хоча в інших документах діячі Делегатури стверджували, що ворожнеча між поляками і українцями є настільки великою, що її не треба було зайвий раз розпалювати⁶⁵.

Зрештою, К. Банах підкреслював, що ні бандерівці, ні більшовики і, додамо, ні німці, незважаючи на зусилля, були не в змозі зупинити антипольську акцію, до якої самі підштовхнули українські маси. Ті українські політичні діячі, що намагалися протидіяти цій акції, не були впливовими в українському середовищі Волині. Щодо зусиль в цьому напрямку командування УПА, радянських партизанів і місцевих німецьких гебітскомісарів, то навряд чи вони були достатніми.

У звітах працівників із так званого Східного бюро департаменту внутрішніх справ центральної (варшавської) Делегатури польського уряду про ситуацію на Волині, що датуються 1944 р., знову підкреслювалася думка про те, що відповідальність за організацію антипольських акцій несуть, в першу чергу, “ради”. Мордування поляків у найжахливіший спосіб відбувалося саме на територіях, де напередодні війни значний вплив мали комуністи. “Упродовж 22-х місячного періоду окупації радянські органи свідомо намагалися представити в очах місцевої людності Польщу і поляків у негативному світлі”, завдяки чому створили атмосферу, коли стали можливі всілякі антипольські ексцеси. Саме “ради виховали українську молодь у потрібному їм дусі, сформували з неї міліцію, яка під час гітлерівської окупації майже у повному складі вступила до лав німецької поліції і незабаром стала головним зняряддям в організації антипольських виступів”.

Анархії на Волині сприяла також діяльність більшовицьких диверсійних груп. На думку польських діячів, значний відсоток “банд” знаходився під їх впливом, а можливо, і під їх безпосереднім командуванням. “Утримування стану анархії в тилу німецьких військ відповідало виключно інтересам Москви”. Другим елементом, який спричинився до “волинських злочинів”, працівники Делегатури польського уряду називали українських націоналістів, третім — німців.

Слід також зазначити, що дуже часто в документах польського підпілля можна відшукати твердження про те, що “волинські події” відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло пробудженню у людей найниціших тваринних інстинктів і дало змогу добре себе почувати різного роду покидькам. Тому неодноразово мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а серед загиблих поряд з чоловіками були жінки та діти⁶⁶.

Ставлення до антипольських виступів українських політиків та громадських діячів було далеко неоднозначним. З української і польської підпільної документації відомо, що УПА (“Поліська січ”) на чолі з Т. Боровцем-Бульбою не мала на меті вести повномасштабну боротьбу проти поляків.

Самі поляки пояснювали це тим, що у війську Боровця був значний відсоток радянських українців, у яких не було ворожого ставлення до польського населення. Проте ймовірно, що вже тоді від Боровця відокремилися якісь групи (у звітах місцевих керівників АК серед таких згадується, зокрема, “банда Крука”), які потрапили під вплив ОУН і започаткували антипольські виступи⁶⁷.

Сам Т. Боровець-Бульба у звітах воєнного періоду згадував про власні наміри, спрямовані навіть на налагодження взаємин з поляками та об’єднання зусиль проти спільних ворогів, які, втім, на його ду-

мку, були зведені на ніщо антипольською акцією бандерівців, що розпочалася навесні 1943 р.⁶⁸

22 лютого і 9 квітня 1943 р. між Головною командою УПА (“Поліська січ”) і військовими представниками ОУН(Б) відбулися ділові переговори з приводу створення єдиної української збройної сили. В польських документах лише згадується про факт таких переговорів⁶⁹. Натомість в добре відомій дослідникам цієї проблематики праці “Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.” її автор, колишній діяч ОУН(М) П. Балей, стверджує, що під час квітневих розмов представник “урядуючого” провідника ОУН(Б) М. Лебеда поручник Сонар (В. Івахів) зробив Боровцю пропозицію щодо очищення всієї повстанської території від польського населення, яке скрізь шкодило українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами більшовицької партизанки⁷⁰.

Відомо, що Т. Боровець-Бульба з цим не погодився, оскільки вважав, що за ворожі польські акти слід карати тільки винних, а не все населення. Він звернувся з відкритим листом до членів проводу ОУН(Б), в якому зазначав: “Вже в часи переговорів замість провадити акцію по спільно наміченій лінії військові відділи ОУН під маркою УПА та ще й нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини...Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузкого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Кожна дитина знає, що винищенням кількохсот поляків в деяких областях не зліквідується польської небезпеки для України. Польський народ все одно існує, і як довго він буде в тій же неволі, що ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником. Які заміри можуть мати поляки супроти нас в майбутньому і як уложаться наші взаємовідносини — це інша річ. Сьогодні замість різатися взаємно, ми мусимо монтувати один революційний фронт всіх поневоленних народів проти окупантів, а не відкривати собі зайвих фронтів”⁷¹.

Один з українських дослідників діяльності УПА (“Поліська січ”) А. Жуківський навіть вважає, що саме винищення польського населення бандерівськими формуваннями, що перебрали назву УПА, змусило отамана відмовитися від цієї назви, щоб таким чином відмежуватися від подібних дій⁷². У червні 1943 р. Боровець публічно засудив мордування поляків і звернувся до представників волинської Делегатури польського емігрантського уряду з пропозицією про співпрацю⁷³.

З публічним осудом антипольських акцій виступив наприкінці квітня 1943 р. Український волинський комітет, до складу якого входили прихильники колишньої ундовсько-петлюрівської спілки. У часописі “Шлях” вони опублікували заяву, в якій стверджували, що організація антипольських виступів є справою рук виключно більшовиків. Мордування поляків неофіційно засудили львівські бандерівці⁷⁴.

На Волині, а незабаром і в Галичині впродовж 1943 р. з’явиться чимало звернень до місцевого населення за підписом різних українських організацій і політичних діячів із закликами не піддаватися на

антипольську агітацію. З огляду на те, що ці звернення, з одного боку, значно доповнюють наші уявлення про українсько-польський міжнародний конфлікт, а з іншого демонструють, наскільки різноплановим був підхід українських політичних сил до проблеми протиріч між обома народами, а водночас і до національно-визвольної боротьби українського народу загалом, вважаємо за потрібне деякі з них частково зацитувати.

У зверненні до українців Крайового комітету співпраці з “альянтами” зазначалося: “...ОУН підмовляє Вас, щоб Ви, не очікуючи нізвідки допомоги, самі виступили б до боротьби за Українську Державу. А чи Ви знаєте, з ким то буде боротьба? Не тільки з більшовиками, але і з мадярами, румунами, поляками, а може бути теж і з відступаючими німцями... Провідники ОУН між собою і до довірених людей говорять відкрито, що боротьба буде програна, але треба її підняти, щоб наступним українським поколінням дати нові зразки героїв, що загинули за Україну. Отже наші молоді люди масами загинуть. України з того не вийде, а тільки по літах будемо святити нові річниці програних боїв, як сьогодні святимо Крути і Базар.

...Україну можемо досягнути тільки в оперті на сильних союзників. Такими союзниками можуть сьогодні для нас бути тільки Англія і Америка... Отже, треба всіма силами старатися про досяг помочі альянтів. Поки що, на жаль, не зроблено в тому напрямку майже нічого. Що ж з того, що в Канаді наші послі почали переговори з шефом уряду, коли тим часом до Англії і Америки дійшли вістки про творення дивізії СС і про мордування поляків на Волині. Як же можемо досягнути поміч альянтів, підтримуючи їх ворогів — німців, і мордуючи їх приятелів — поляків!”⁷⁵

Подібні думки містилися і у відозві до українців Комітету польсько-українського порозуміння: “...Маємо тепер місяць листопад, місяць, в якому розпочалися у 1918 р. українсько-польські бої, і різні наші провідники намовляють нас з приводу річниці цих боїв, щоб ми були готові до їх повторення. Кажуть нам, що відберемо зброю у німців, а потім тією зброєю переможемо поляків і так збудуємо Вільну Україну... В роковини листопадових боїв закликаємо вас: не давайте послуху людям справді відважним, але нерозумним. Коли програємо, вони втечуть за кордон, але що тоді буде з селянином? Думайте про долю вашу і ваших дітей, думайте про долю цілого краю”⁷⁶.

А от уривок із звернення Комітету українських селян: “...Скільки поляків вимордували українські поліцаї. Поляки напевно захочуть помститися своїм вбивцям і грабіжникам. Але вони в пору вдеруть на еміграцію й звідти писатимуть патріотичні статті до газет, а ти, український селянин, залишишся на місці й будеш пити пиво, що його наварили українські політики”⁷⁷.

Втім, у розповсюдженій 18 травня 1943 р. відозві крайового провуду ОУН на Північних західних українських землях (ПЗУЗ), очолюваного на той час Д. Клячківським (Клим Савур), вся відповідальність за загострення міжнародних взаємин на Волині покладалася на поляків. У відозві містився наступний заклик до польського населення: “...У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як

це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара”⁷⁸.

На наш погляд, ця відозва із закликом до поляків Волині полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліційних органах влади вже після того, як з неї втекла переважна більшість українських поліцаїв, є одним з найбільш показових документів, що характеризує мотивацію подальших дій українських повстанців щодо місцевої польської людності.

Зрозуміло, що поляки з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не пішли з німецької служби. Навпаки, якась їх частина намагалася всілякими шляхами закріпитися на ній. Як вже вище зазначалося, основна мета цього полягала у створенні для себе вже тоді плацдарму, за наявності якого поляки змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини. Підкреслимо й те, що самі по собі наміри і поляків, і українців знайти в тих складних воєнних умовах бодай хоч якусь роботу, хай навіть в окупаційних адміністративних органах, якщо тільки вона не була пов'язана з каральними діями проти місцевого населення, свідчили лише про прагнення людей вижити і допомогти в цьому своїм співвітчизникам.

Але загони УПА, переклавши відповідальність за службу частини поляків в німецькій адміністрації, а частково й в каральних органах на всю польську громадськість Волині, незабаром здійснять те, що прокувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загостриться ще більше, коли волинські поляки почнуть звертатися за допомогою до радянських партизанів і активно співпрацювати з ними (дехто вимушено, а хто і з власної ініціативи). Як відомо, в останніх українські повстанці вбачали свого основного ворога і готувалися до запеклої боротьби з тою силою, яка за ними стояла.

Важливим є також питання про те, ким саме і коли приймалося рішення щодо проведення масштабної акції з “очищення” Волині від польського елемента, адже однозначної відповіді на нього, як прийнято вважати, досі немає. На думку польських науковців, таке рішення, найвірогідніше, могло бути схвалене на лютневій 1943 р. III-й конференції ОУН(Б)⁷⁹.

Втім, в попередніх наших працях було ґрунтовно доведено, що, радше за все, подібне рішення не ухвалювалося на цій конференції⁸⁰. Згідно зі свідченнями, що були дані після арешту в НКВС у серпні 1944 р. учасником лютневої наради, членом центрального проводу ОУН М. Степаняком, волинські бандерівці навесні 1943 р. відійшли в своїй діяльності від рішень III-ої конференції і пішли в напрямку, що

практично здійснювався на Волині командиром місцевих загонів УПА Климом Савуром — боротьби, передусім, проти червоних партизанів та поляків⁸¹.

Варто, однак, підкреслити, що з огляду на масштабність антипольських акцій, скоординованість в їх проведенні як в часі, так і на місцевості, видається сумнівним, щоб рішення про їх початок не було узгоджено на рівні крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ. Хоча для такої узгодженості не обов'язково було збиратися на конференцію.

Не знімаючи провини з польських політичних чинників за нехтування національно-визвольними прагненнями західних українців, а з німецької і радянської сторін — за роздмухування або використання в своїх цілях українсько-польської ворожнечі, чимало дослідників ставлять сьогодні питання про історичну відповідальність за так звану “волинську різанину” також керівників ОУН(Б) і командування волинсько-поліської УПА (майбутня УПА-Північ).

Останніми роками в Україні і Польщі з'явилося декілька публікацій, в яких, з посиланнями на архів Служби безпеки України по Волинській області, цитуються свідчення відомих командирів УПА та керівників Служби безпеки ОУН(Б), що нібито були дані ними після арешту на допитах в НКВС, зокрема, Ю. Стельмашука (Рудий), С. Ковалю (Рубашенко), М. Гаврилюка (Аркадій), А. Божевського та інших.

В цих свідченнях йдеться про отримання свого часу згаданими діячами від крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ таємних інструкцій та розпоряджень щодо “очищення терену Західної України від поляків та витіснення їх за Буг і Сян”. Так, зі слів Ю. Стельмашука випливає, що видана в червні 1943 р. таємна директива командира УПА Кліма Савура містила наказ: “... провести широкомасштабну акцію з ліквідації польського елемента...”. І далі в ній же зазначалося: “... Тієї боротьби не можемо програти, і будь-якою ціною слід послабити польські сили. Села, розташовані у лісах, а також біля лісних масивів, повинні зникнути з поверхні землі”⁸².

Далі в протоколі допиту Рудого повідомлялося, що він, як командир повстанської групи “Озеро”, у зверненні до представника центрального проводу ОУН М. Лебеда від 24 червня 1943 р. прохав про затвердження відповідальних за здійснення антипольської акції: в районах надбужанських — курінного Лисого (І. Климчак), в районах Турійськ, Оздютичі, Овадне і деяких інших — Сосенка (П. Антонюк), в Ковельській окрузі — Голобенка (О. Громадюк)⁸³.

Наслідки цієї акції в протоколі допиту підсумовані Ю. Стельмашуком таким чином : “29-го і 30-го серпня 1943 р. я на чолі загону в 700 осіб за наказом командувача військовою округою (“Турів”. — Авт.) Олега (М. Ковтонюк-Якимчук. — Авт.) вирізав геть усе польське населення на території Голобського, Ковельського, Седлещанського, Макиївського і Любомльського районів, пограбував усе рухоме та спалив усе нерухоме їх майно. Загалом у цих районах я протягом 29-го і 30-го серпня 1943 р. вирізав і перестріляв понад п'ять тисяч мирних мешканців, серед котрих були старі, жінки та діти”⁸⁴.

Навіть якщо критично поставитися до цих свідчень, знаючи, яким чином в НКВС отримувалися “зізнання”, вони не заперечують самого факту проведення антипольських акцій. До того ж, наприклад, прове-

дена в серпні 1992 р. у Головнянському районі на місці двох колишніх польських колоній Воля Островецька і Островки ексгумація останків польських жертв дійсно засвідчила масовий характер вбивств⁸⁵.

А от яка, наприклад, містилася інформація в свідченнях командира загону “Котловина”, що входив до складу цієї ж військової округи (групи) “Турів”, С. Ковалю. Процитуюмо один з фрагментів протоколу його допиту: “...В червні 1943 р., після того, як поляки разом з німцями почали нападати на українські села, ОУН віддала наказ знищити всі польські колонії на території Волинської області, а в разі опору слід було знищити і людей. Зокрема, Олег, знаходячись в с. Журавичи Цуманського району, дав вказівку своїм сотням знищити наступні колонії: сотні Мороза (Г. Кузьма. — Авт.) — Мар’янівку, сотні Богдана (П. Койлик. — Авт.) — Вулку Котовську, сотні Рибак — Софіївку... На проведення цих акцій було дано дві доби. По їх закінченню сотні мали прибути до колонії Пшебраже Ківерцівського району та спільними зусиллями її знищити”⁸⁶.

Далі Рубашенко описував бій за Пшебраже, підкреслюючи, що поляки створили там настільки потужну базу опору, що їй довелося навіть обстрілювати з 45-ти міліметрової гармати. Бій тривав доти, доки у запіллі сотні Богдана не з’явилися радянські партизани. Зіткнувшись ще й з ними, українські повстанці з великими втратами відійшли.

Зміст цитованих вище свідчень підтверджується звітом про військову акцію 1-ої групи УПА від 27 липня 1943 р. за підписом командира групи Дубового (І. Литвинчук), що міститься в зібранні матеріалів ОУН і УПА та зберігається в Державному архіві Рівненської області.

Наведемо заключний фрагмент цього звіту: “...1) Внаслідок проведених дій першою групою дня 17, 18, 19 липня зліквідовано села і колонії: Гута-Степань, Борок, Омеляну, Ляди і хутори Кам’янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне. 2) Другою групою зліквідовано села і колонії Вирку, Селисько, Сошники, Острівки, Переспа, Виробки, Гали, Шимонісько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовичи, Іваньче, Длуге, Поле, Березувка. 3) Ворожі втрати понад 500 вбитих та неокреслена кількість ранених. 4) Відібрано грабоване українському населенню домашнє майно, худобу, коні та вози. 5) Розбито німців Рафалівської станиці. 6) Розбито групу німців з Костополя... 8) Власні втрати 18 вбитих і 17 ранених. Завдання виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунено загрозу, яка тяжіла місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади”⁸⁷.

У цьому звіті кидається в очі різка відмінність у кількості жертв серед поляків і українських повстанців, що може свідчити, з одного боку, про непідготовленість і слабкість першої сторони, навіть за підтримки її німцями або радянськими партизанами, а з іншого боку — про ретельно продумані та попередньо узгоджені “нагорі” дії другої сторони.

Чимало інформації про результати проведених загонами УПА антипольських акцій дають звіти виконавчих референтів Служби безпеки ОУН(Б). В одному з них, наприклад, з району Млинів за час від 1 вересня до 10 вересня 1943 р. повідомлялося: “Протягом звітного часу зліквідовано 17 польських родин (58 осіб) ...Терен в загальному

очищений. Ляхів чистокровних немає. Справа мішаних подружжів розглядається”⁸⁸.

В іншому документі — суспільно-політичному огляді за вересень 1943 р. — йшлося про наступне: “В зв’язку з нашою протипольською акцією, поляки старалися свої перші жертви використати для проти-української демонстрації, влаштовували великі похорони і намагалися звернути увагу публічної опінії на т. зв. “сади́зм українців”. Коли наша акція прибрала загальну форму, поляки ще більше занепокоїлися. Зараз поляків в терені вже немає; всі переселилися в міста, де перебувають нелегально. Частина з них вже вивезли до Німеччини, а решта ще тримається. Німці пішли полякам назустріч і обсадили ними уряди. Прихильність німців поляки планово стараються використати проти українського населення”⁸⁹.

Документація українських повстанців найкращим чином передає не лише результати, але також характер антипольських акцій. Зацитуємо уривок одного зі звітів про проведення такої акції в селах Гірка Полонка і Городище Луцького району в червні 1943 р. Його анонімний автор розповідає: “Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку й Городище... Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. З під конюшні пада стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б’є ворог, запалили ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З під будинків витягали ляхів і різали кажучи: “Це вам за наші села і родини, які ви попалили”. Поляки викручючись на довгих совітських штиках благали: “На мілосць Бог, даруйте нам жице, я ніц не вінен і не вінна.” А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: “Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?” І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли”⁹⁰.

Ще жахливішим виглядає характер антипольських дій у нижче цитованих свідченнях командира Української повстанської групи “Озеро” Ю. Стельмашука, що були дані ним під час допиту в НКВС 20 лютого 1945 р. В протоколі з цього приводу зазначено: “Зігнавши геть усю польську людність в одне місце ...починали різанину. Після того, як не залишалося жодної живої людини, виривали великі ями, скидали туди трупи, засипали їх землею та щоб сховати сліди цієї могили запалювали над нею великі багаття... Так ми переходили від села до села...”⁹¹.

Страшна картина “волинської різанини” змальована і в звітах командирів радянських партизанських загонів, що діяли в той час на означеному терені. Так, у донесенні В. Бегми до УШПР від 11 квітня 1943 р. підкреслювалося: “Націоналісти проводять масовий терор проти польського населення. В селах райцентрів Степань, Деражне, Рафалівка, Клевань бульбівці не вбивають, а вирізають поголовно старих і малих та цілком спалюють польські поселення”⁹².

В щоденнику іншого радянського партизанського ватажка, М. Наумова, під датою 9 грудня 1943 р. зберігся такий запис: “Минули колишній польсько-радянський кордон. По той бік — польські села, зайняті шитовцями, андріївцями, карасівцями... Поляки зустріли нас,

“вельку партизанку”, з радістю. З’єднання розташувалося в Броніславці, Підралівці, Старій Гуті і навколишніх хуторах. Від р. Случ нас відділяють великі ліси, що тягнуться кілометрів на двадцять... За Броніславкою і Старою Гутою вже багато “чистих” від поляків сіл. Броніславка чекала своєї черги. На вулицях висять дзвони і рейки для сигналізації на випадок появи бульбівців. Довкола села чергують “секрети”. У декого є навіть зброя: використовуються мисливські рушниці, викувані місцевими ковалями піки й шаблі. Словом, село перетворилося на фортецю, яка переживає облогу і повсякчас чекає своєї Варфоломійської ночі”.

І далі, під датою 13 грудня 1943 р.: “Та сама картина в Хотині і Моквині, які розкинулися по обох берегах Случу. В них поголовно вирізано все польське населення. Гітлерівці не тільки не забороняють цю різанину, а навпаки — заохочують її. Їм байдуже, хто винищує слов’ян. А націоналісти раді старатися. І гірко й образливо за цих фанатиків”⁹³.

Кількість цитованих тут документів видається достатньою, щоб уявити собі в цілому характер, масштаб та результати антипольських акцій УПА на Волині. Отже, скільки б сьогодні окремі дослідники не говорили про втручання німців чи “радянського чинника” в польсько-українську ворожнечу, намагаючись інколи цілковито на них перекласти відповідальність за міжнаціональний конфлікт в роки війни, слід однозначно ствердити, що не вони все-таки відіграли в ньому ключову роль. Криваве протистояння було детерміноване польським і українським шовінізмом, тим обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами. І тут не може бути виправдання жодній стороні.

Звернемо увагу на ще одну обставину. Дуже часто в радянських документах ініціаторами антипольських акцій виступають “бульбівці”, а в спогадах політичних опонентів бандерівців — “рубанивці”, тобто прихильники М. Лебеда (Максим Рубан), який, як прийнято вважати, будучи на той час “урядуючим” провідником, ніс найбільшу відповідальність за розв’язаний на Волині антипольський терор. У зв’язку з цим вкотре постає питання про те, хто все-таки був його справжнім організатором.

Цікаво, що в матеріалах Делегатури польського уряду за 1943 р., коли йдеться про антипольські акції на Волині, то в якості їх виконавця називається, як правило, не ОУН(Б) і навіть не УПА, а “волинська ОУН” або “ОУН-Державників”⁹⁴. Більше того, на думку польських діячів, саме через різне ставлення до поляків і Польщі в ОУН у першому кварталі 1943 р. відбувся розкол.

У звіті працівників Делегатури польського уряду від 15 вересня 1943 р. за період 15 липня — 15 вересня 1943 р. зазначається, наприклад, таке: “Нова ОУН-Державників приступила до виразно антипольської акції, беручи цілковиту відповідальність за різанину поляків на Волині, тероризуючи їх наразі поодинокими вбивствами і одночасно сповіщаючи у прокламаціях-наказах про необхідність вибиратися поза українські землі”. І далі: “Той факт, що антипольський рух у Східній Малопольщі (Східній Галичині. — Авт.) оминає території, охоплені найбільшим впливом бандерівців, може свідчити лише про те, що останні, як організація, не схвалюють методів ОУН(Д)”⁹⁵.

На перший погляд може здатися дивним протиставлення польськими діячами ОУН(Б) і ОУН(С-Д), адже добре відомо, що це була одна й та сама організація. Однак це лише на перший погляд. Фактично в одній і тій самій організації знаходилися на той час діячі, котрі мали неоднакові погляди щодо того, хто є головним ворогом ідеї побудови самостійної України, з ким і коли у першу чергу, а також якими методами та засобами має вестися боротьба.

І щодо цього слід зауважити наступне. У свідченнях члена центрального проводу ОУН М. Степаняка, що містяться в протоколі його допиту співробітниками НКВС від 25 серпня 1944 р., є згадка про те, що під час роботи III-ї конференції ОУН у лютому 1943 р. він у своїй доповіді наполягав на необхідності зміни назви ОУН. Така зміна, на його погляд, була викликана недовірою до ОУН з боку населення Східної України і сприйняттям там Організації як пронімецького формування. І хоча більшість учасників конференції не погодилася з аргументами свого колеги, але “урядуючий” на той час провідник М. Рубан-Лебець (очолив провід ОУН після арешту С. Бандери), затверджуючи відповідну резолюцію, зробив доповнення до назви ОУН, додавши слова — Самостійників-Державників, а також дав інструкції частіше використовувати у пропаганді саме цю назву⁹⁶.

Проте, хоча М. Лебець і підтримав нову назву, якою Організація здебільшого користувалася до III-го надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), і саме з його ім'ям пов'язувалися дії ОУН(С-Д) та загонів УПА навесні-влітку 1943 р. на Волині, після його усунення на засіданні центрального проводу з посади голови бюро проводу 13 квітня (за іншою версією — 13 травня) 1943 р., ОУН(С-Д) фактично представляли інші люди. Серед них слід у першу чергу назвати військового референта центрального проводу ОУН, а з квітня (травня) 1943 р. його керівника Р. Шухевича, провідника ОУН(Б) на Волині і першого командувача УПА Д. Клячківського, командувача 1-ої групи УПА І. Литвинчука, який здійснив чи не перше масове вбивство поляків у с. Янова Долина (Іванова Долина) на Костопільщині, внаслідок якого загинуло щонайменше 300 осіб. Між М. Лебедем та названими керівниками ОУН і УПА виник конфлікт, який позначився також на роботі III-го надзвичайного великого збору ОУН.

У протоколі допиту в НКВС від 19—20 липня 1945 р. іншого оунівського діяча, командувача УПА-Захід О. Луцького говориться, що на цьому зборі М. Лебець засуджував політику, яку проводив на Волині Клим Савур. Він вважав, що дії створених Савуром загонів УПА є провокаційними, оскільки німці у відповідь на незначні акції цих загонів знищували цілі поселення. Принагідно зазначимо, що якщо Лебець насправді таке казав, то він не дуже й помилявся, оскільки дійсно саме акти насильства загонів УПА супроти цивільної польської людності значною мірою спричинили створення німцями з кримінальних елементів польської жандармерії, якій було надано свободу дій у репресіях стосовно українського мирного населення.

У 1943 р. М. Лебець виступав проти озброєння членів ОУН. На його думку, тоді ще не було сприятливої ситуації для озброєння Організації і українського населення для боротьби проти гітлерівців. Він був прибічником глибокої нелегальної законспірованої роботи ОУН. У

такий спосіб М. Лебедь хотів зберегти оунівські кадри для подальшої, більш активної боротьби проти “совітів”. З метою нагляду за діями Клима Савура він навіть спробував ввести своїх представників до командування УПА, але той відмовив йому в цьому. Врешті-решт, Савура підтримав Р. Шухевич. Останній переконав у необхідності це зробити також інших членів центрального проводу ОУН⁹⁷.

У рішеннях III-го збору ОУН остаточно було зафіксовано, що УПА є основним засобом боротьби за Українську державу, хоча М. Лебедь і М. Степаняк нібито вказували на те, що “УПА скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв’язками з німцями”⁹⁸.

Отже, проведення антипольської акції на Волині в 1943 р. треба пов’язувати з діями не стільки М. Лебеда, скільки крайового провідника ОУН(С-Д) і командира місцевих загонів УПА Д. Клячківського. Саме цей видатний діяч українського повстанського руху доклав тоді найбільше зусиль до організації не лише антинімецької і антирадянської, але й антипольської боротьби. Висловимо також припущення, що позицію Клима Савура стосовно поляків підтримала тільки частина членів центрального проводу ОУН.

Тепер перейдемо до висвітлення тієї ролі, яку відіграла в подіях на Волині польська допоміжна поліція на службі у німців. Документи польського і особливо українського підпілля подають чимало прикладів участі поляків у німецьких каральних акціях проти українських сіл. Незважаючи на сувору заборону волинського керівництва АК вступати до польських загонів допоміжної поліції, які мали заступити українські, частина місцевих поляків, аби отримати зброю і помститися українцям, ставали шуцманами.

У зверненні до населення Волині окружного делегата польського емігрантського уряду (окремо до українців і окремо до поляків) від 28 липня 1943 р. з цього приводу зазначалося: “1. Всі поляки, жінки як і чоловіки, повинні знаходитися в лавах самостійної польської самооборони... Слід зробити все, щоб німці якомога менше людей забрали на роботу. Адже доля вивезеного на роботу населення жахлива, а сама ця робота збільшує силу нашого найлютішого ворога... 3. В жодному випадку не можна сприяти німцям. Вступ до німецької міліції і жандармерії є тяжким злочином по відношенню до польського народу. Міліціонери-поляки, котрі беруть участь в руйнуванні домів, а також у вбивстві українських жінок та дітей будуть виключені зі складу польського народу і жорстоко покарані. 4. Співробітництво з більшовиками є таким самим злочином, що і співпраця з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден поляк не повинен там знаходитися”⁹⁹.

Втім, далеко не всі поляки прислухалися до порад зверхників з АК та діячів місцевої Делегатури польського уряду. Ситуація на Волині склалася таким чином, що вирішальним чинником у виборі свого місця для них служили частіше не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження.

Через темно-синій колір форми польську допоміжну поліцію часто називали “гранатовою”, хоча її одяг у рейхскомісаріаті Україна був відмінним від того, що носила польська поліція в ГГ. Ця військова

формація діяла під контролем органів німецької поліції і використовувалася в якості допоміжної поліційної частини для охорони суспільного порядку.

Польські поліційні частини розташовувалися в багатьох держмаєтках (лігеншафтах), районах та містах Волині. Так, наприклад, на території Луччини в квітні 1943 р. на місце української поліції у Сенкивчівському, Колківському та Цуманському районах місцеві поляки “зголосилися масово”¹⁰⁰. Проте вже незабаром у них було відібрано зброю і видано картки на роботу до Німеччини. Багато поляків подали заяви про службу в поліції в Рожищах. Цікавою є та обставина, що німці брали не всіх. Так, із 60 осіб, що зголосилися в Рожищах, було відібрано тільки 8. По документах як українського, так і польського походження особливо яскраво прослідковується прагнення поляків із вступом на німецьку службу відразу придбати зброю. На адміністративні посади, залишені українцями, прийшло багато поляків на Горохівщині. Поляк очолив місцеву кримінальну поліцію. Жінка-полька очолила кріпо у Володимир-Волинському.

Особливо велику увагу, і зрозуміло чому, німці приділяли забезпеченню охорони фільварків. Деякі фільварки, поряд з німцями, охороняли французи, чехи і, звичайно, поляки (наприклад, Ківерцівський район). Останні також брали участь в німецьких каральних експедиціях. У документації українського підпілля підкреслюється, що особливо планомірно нищать українців поляки саме з кріпо і лігеншафтів, до того ж “фільварки є майже виключно доменом поляків і тут вони мають осередки своєї підпільної організації”¹⁰¹.

В деяких місцевостях після втечі українців до лісу в поліції їх залишилися одиниці. Під німецьким наглядом фактично перебували тільки залізнична колія й адміністративні будівлі. Німці розкидали листівки із закликом до тих, хто втік, аби вони до 25 квітня повернулися на свої місця. Деякі повернулися. Було й таке, що німці робили “наскоки” на українські села, ловили молодих хлопців, і з них знову створювали поліційні батальйони. Так, наприклад, сталося в Торчинському районі. Було тут також сформовано батальйон і з поляків. У випадку, коли втікачі не поверталися, їхнє господарство знищувалося, а родина розстрілювалася. Якщо колишні шуцмани тікали до лісу з худобою, німці палили їхні села.

У квітні 1943 р. тільки під час однієї акції на території Луцького району німці спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю і Загорівку. Поряд з німцями в ній брали участь також поляки. У квітні німці разом з польською шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад у Горохівському районі. Було спалено 22 господарства і розстріляно близько 100 осіб. З метою ще більше спровокувати німців на українські виступи, польські поліцаї підкидали в кожну хату “компромат” — підсовували в піч, солону або якесь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком, як казали, саме “польської провокації”. Особливо постраждали 10 квітня жителі с. Княже. Там було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. Німці мордували цілі родини, грабували і палили, використовуючи попередньо складені поляками списки. Під час перебування в Горохові рейхскомісар Е. Кох

відповідальність за німецьку акцію в с. Княже повністю поклав на поляків. Підкреслимо, що на рахунку польської допоміжної поліції чимало знищених (цілком або частково) українських сіл, про що свідчать не лише оунівські документи¹⁰², але й матеріали польського підпілля¹⁰³, а також Українського штабу партизанського руху¹⁰⁴.

В радянській документації можна знайти, наприклад, таке зауваження з приводу дій польської поліції. В доповідній записці до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова один з керівників польських прорадянських партизанських загонів, створених на Волині, Р. Сатановський повідомляв: "Польській поліції дана німцями цілковита свобода в діях щодо українського населення. На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини польська поліція, за сприяння німців, мстить українській людині загалом..."¹⁰⁵. Чимало подібних за змістом документів можна відшукати в опублікованому нещодавно 4-му томі "Літопису УПА" нової серії, цілком побудованому на радянських матеріалах¹⁰⁶.

Документи крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях містять згадки про те, що іноді німецька жандармерія відмовлялася від зіткнень з українськими партизанами і від участі в акціях проти українських сіл. Але під тиском з боку поляків "упивалася і все-таки виїздила на паціфікації". Під час акцій поляки заподіювали найбільше лиха українцям. Вони переконували німців, що своїми діями зупинять рух українців в цілому.

Процитуємо уривок з документа, який демонструє те, як оцінювали стосунки між німцями і польським населенням Волині місцеві оунівці: "В ставленні до німців поляки застосовували свою улюблену історичну тактику, підлизувалися до них, запрошували на всілякі родинні свята, опоювали і омотували своїми впливами, підсовували своїх красунь і так брали їх в руки. У той спосіб вони розігнали не одну бурю, що збиралася над їх головами. Особливо ж з'єднували собі німців відданою співпрацею у поборюванні українців"¹⁰⁷.

А от витяг зі звіту представника польського емігрантського уряду, в якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців із служби безпеки і гестапо: "Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників та діють проти них"¹⁰⁸.

Переважна більшість місцевої людини однаково погано ставилася до польських поліцаїв і українських шуцманів. Керівники ОУН і УПА у відозвах неодноразово зверталися до українських шуцманів із закликом не брати участь у німецьких облавах на співвітчизників, котрих вивозили на чужину, і пропонували їм піти шляхом волинської і польської поліції, яка влилася до лав УПА для боротьби за волю українського народу¹⁰⁹.

В документах українського підпілля зазначалося також: "...шуцмани у моральному плані стоять дуже низько і не мають почуття національного обов'язку. Але безумовно за теперішньої ситуації кращим є, коли вони несуть службу, ніж поляки. Тим більше, коли вони налаштовані вороже проти останніх"¹¹⁰.

Говорячи про мотиви, з яких українці і поляки йшли на службу до німців, важливо підкреслити, що в різні часи впродовж війни ці мотиви могли бути й були різними та часто протилежними. З приводу “колаборації” українців на початковому етапі війни добре висловився І. Лисяк-Рудницький. Він зауважував: “Згідне з правдою, що за міжвоєнної доби багато українців симпатизувало Німеччині. Але це було природне. Українські патріоти поборювали “статус кво”, що означав знищення для їхньої нації, і тому оглядалися на єдину державу, яка могла, здавалося, довести до ревізії Версальської системи. Ця настанова існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 — не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до “статус кво”. Якщо українці в цьому відношенні помилялися, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалітети російського комунізму”¹¹¹.

Проте після створення на Волині УПА не можна не вважати, на наш погляд, зрадниками свого народу тих місцевих українців, які залишилися в складі німецьких військових допоміжних формувань і окупаційних адміністративних органах, якщо тільки вони не перебували там за наказом командування УПА.

Щодо тих поляків, котрі від самого початку війни вступали до лав німецької допоміжної поліції або посідали різноманітні адміністративні посади в окупаційному апараті, то їх польські науковці класифікують як таких, що становили найгірший суспільний елемент та були відвертими зрадниками Польської держави¹¹². Ці поляки не мали жодного сумніву щодо того, що йдуть на співпрацю з головним ворогом свого народу. Виняток може бути зроблений лише для тих осіб, яких скерувало на роботу до німців керівництво підпілля в якості агентів.

Як слід трактувати співробітництво з німцями тих поляків Волині, що змушені були після масових антипольських виступів загонів УПА шукати захисту у тодішнього “господаря” на тих теренах? Для багатьох з них йшлося, передусім, про прагнення зберегти своє життя і в якійсь мірі помститися українцям. Не випадково у вже згадуваній статті “Куди прямують поляки”, опублікованій в часописі ОУН(Б) “Ідея і чин”, її автор стверджував: “... те, що на польських землях окреслюється як національна зрада, на українських землях поляки прикривають ореолом геройства”¹¹³.

Звичайно, ніякого геройства у співпраці з німцями поляки не вбачали, проте ставлення до них на Волині було іншим, ніж в Генерал-губернаторстві. Тут вони були змушені розраховувати на єдину силу, як їм здавалося, здатну надати їм дієву допомогу. Звернемо також увагу на те, що вищезитована стаття була написана на початку 1944 р., а не в 1943 р., тобто вже після масових антипольських виступів українських повстанських формувань.

Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських “пацифікаційних” акціях німці залучали також польську жандармерію з ГГ, що складалася з вихідців з Сілезії, Познаньщини та Помор’я. На відміну від “гранатової” поліції вояків цих формувань називали “зеленими” через те, що рядові носили радянську форму кольору хаки. У травні 1943 р. близько тисячі польських жандармів прибуло до Луцька. До того часу

вони несли поліцейну службу поблизу фронту в Східній Україні. Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, “сприймало їх оплесками радості”¹¹⁴. Ставлення поляків-жандармів до українців було особливо ворожим. Жорстокістю і нещадністю під час нападів на українські села уславилися, зокрема, загони так званої “жандармерії мотоциг”¹¹⁵.

Дуже часто польська поліція і жандармерія підтримували бази самооборони поляків на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліцейні формації увіллються до АК. Так, наприклад, у січні 1944 р. складовою 27-ї піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована на Волині, стане шуцмансшафт — батальйон № 107 з м. Матіїва. У зв’язку з цим іноді важко покласти відповідальність за той чи інший, скоєний стосовно мирної української людності, злочин на якесь конкретне військове формування, що складалося з поляків.

Однак, підкреслимо, що хоча частина волинських поляків і поклала, наприклад, на “шльонзаків” (тобто виходців з Сілезії) великі надії, в тому сенсі, що “це вже їхня влада”, далеко не завжди польські поліцаї і жандарми приходили на допомогу своїм співвітчизникам, навіть якщо мали для цього нагоду. Тому серед збережених архівних документів і спогадів з тих часів можна віднайти чимало негативних висловлювань щодо їх діяльності, поширених серед місцевих поляків, наприклад: “Ця польська поліція така сама польська, як шуцмани — українські”¹¹⁶.

Не позбавленою інтересу є оцінка дій польської поліції, а також характеру українсько-польського конфлікту загалом, яку дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. У зверненні організації “Визволення вітчизни” зазначається таке: “...з нечуваною жорстокістю винищували оунівці польське населення, від малого до великого, спалювали оселі, руйнували сади та поля... Акти насильства супроти мирної польської людності дали німцям нагоду створити з кримінальних елементів польську жандармерію та дали їй вільну руку у винищуванні населення. Але дарма шукав би мирний польський громадянин в цієї жандармерії захисту перед українськими бандами. Вона була створена німцями для винищування української мирної людності і цю брудну роботу намагається виконувати не гірше від УПА...”¹¹⁷.

У центральному органі організації “Гвардія Людова” (“Народна гвардія”) “Боротьба” в № 10-11 від 1-15 серпня 1943 р. повідомлялося: “...З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові езекуції над українською людністю Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасла польсько-української бійні, та до політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунського комітету, котрі від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом”¹¹⁸.

У серпневому за 1943 р. суспільно-політичному огляді крайового проводу ОУН на ПЗУЗ повідомлялося про те, що від початку цього місяця німці змінили свою тактику в ставленні до поляків і польської поліції на Волині. На початку серпня вони провели масові арешти польської інтелігенції у Луцьку і в районі. У багатьох поляків німці відібрали зброю. Арешти проводилися співробітниками служби безпеки, які спеціально для цієї мети приїхали з Рівного. Заарештованих поляків німці передавали на допити українській поліції. У тих випадках, коли польські поліцаї стягували “контингент” з українського населення на власну користь, німці також їх “гостро карали”. Поряд з тим, як свідчать документи українського підпілля, у деяких місцевостях, що знаходилися поза межами безпосереднього і постійного впливу німців, “воєнне право”, носієм якого був кожний озброєний німець чи поляк, продовжувало панувати і надалі, а місце “контингенту” фактично займав грабунок ¹¹⁹.

Як бачимо, служба частини поляків в німецькій поліції і жандармерії та їхня участь в антиукраїнських каральних акціях, безперечно, сприяли ескалації напруження в українсько-польських відносинах на Волині. Якщо погодитися з найбільш об’єктивною, на наш погляд, інформацією, що міститься в німецьких документах, про те, що антипольські виступи українських збройних формувань набули масовості саме у квітні 1943 р., коли першими своїми антиукраїнськими діями відзначилася і польська допоміжна поліція, то стає зрозумілим, яку роль відіграла остання в планах керівників ОУН(С-Д) і УПА з “деполонізації” західноукраїнських земель ¹²⁰.

Разом з тим ще раз наголосимо на тому, що навряд чи керівництво польського антигітлерівського руху Опору, як і польське суспільство загалом, повинні нести відповідальність за дії окремих представників своєї нації, які перейшли на службу до нацистського режиму. Слід вважати, що це злочини цього режиму. На жаль, в роки війни як польська, так і українська громадськість здебільшого не робила різниці між тими, хто перебував на службі у німців і тими, хто знаходився в лавах патріотичних військових формацій. Визначальним чинником у відносинах між українцями і поляками була національна приналежність.

Від травня 1943 р. центральне керівництво польського підпілля у Варшаві вже було докладно поінформовано про ситуацію на Волині. Про це свідчать рапорти генерала С. Ровецького до Лондона. В одному з них, від 4 травня, підтверджувався факт втечі до лісу між 19 і 25 березня 6 тисяч осіб зі зброєю, котрі до того часу знаходилися на службі в українській шуцполіції і веркшутцах. Останніми, хто втік до лісу, а сталося це 14 квітня, Ровецький називав людей з української поліційної школи в м. Матіїв.

Напади на поляків, на думку генерала, розпочалися відразу ж після “дезертирства української поліції”. В першу чергу вони були спрямовані проти польських співробітників німецької адміністрації, що відала службами охорони лісів і держмаєтків, а потім вже поширилися на сільську людність, як колоністів, так і автохтонів, зокрема, на Костопільщині. У звіті подавалася кількість загиблих поляків, яка на початок травня складала понад тисячу осіб. Як зазначав Ровецький, не-

зважаючи на це, керівництву волинським підпіллям достатньо швидко вдалося “загасити” паніку, що охопила польське цивільне населення. Люди, здатні працювати, розпочали польові роботи. Комендант округу АК у відозві до української громади наголосив на прагненні поляків до мирного співіснування з українцями, однак попередив, що у випадку повторення антипольських виступів уживатиме проти них репресивних заходів.

Місцева українська інтелігенція відмежувалася від цих виступів, назвавши їх “витівками молоді”. Причини нападів українців на поляків генерал не знав, але повідомляв, що вивчає. Щодо причини втечі української поліції до лісу, то він називав ту, яку подавали німці, а саме, що з роззброєнням останніми українських шуцманів під загрозу ставилася подальша дієспроможність організаційної мережі бандерівців. Водночас генерал вказував на існування значного впливу на місцеву людність радянської пропаганди, яка підштовхувала українців і поляків до, на його думку, передчасного антинімецького повстання ¹²¹.

У депеші до Лондона від 22 червня 1943 р. керівника одного з департаментів Делегатури польського уряду — Керівництва цивільної боротьби — С. Корбонського кількість загиблих поляків на Волині з вини українських збройних формувань оцінювалася вже у 2 тисячі осіб ¹²², а в звіті від 19 серпня нового командувача АК генерала Т. Коморовського — у 3 тисячі осіб. Близько 5 тисяч осіб, що залишилися без даху над головою, німці вивезли до Рейху ¹²³.

“Одним з найбільших погромів польськості був напад банди поліцаїв на Янову Долину (с. Іванова Долина Костопільського району Рівненської області. — Авт.) у Великдень 23 квітня, під час якого загинуло близько 300 осіб”. Така інформація була вміщена у травневому за 1943 р. випуску “Інформаційного бюлетеня” АК ¹²⁴.

Насправді цей напад здійснили бандерівські відділи 1-ї групи УПА на чолі з Дубовим, про що довідуємося з українських матеріалів ¹²⁵. Біля села знаходилася одна з найбільших у Європі у міжвоєнний період каменярня базальту. Тому тут було розташовано німецький гарнізон. Залогу гарнізону становила рота литовської поліції під німецьким командуванням. Вірогідно, співпраця місцевих поляків з представниками німецького гарнізону і дала підстави українським повстанцям напасти на село.

Напад відбувся вночі (за українськими матеріалами — в ніч з 21 на 22 квітня) близько першої години. Відразу спалахнули дерев’яні будівлі. Одні люди гинули в полум’ї вогню, а ті, що намагалися вибратися з будівель назовні, розстрілювалися. Власної збройної самооборони в селі поляки на той час ще не створили, оскільки побоювалися присутності німців, котрі у будь-який час могли віднайти у них зброю та суворо за це покарати. Щодо самих німецьких поліцаїв, то вони під час нападу “банди” вирішили для себе за краще не залишати своїх кошар. Тільки коли упівці наблизилися до їхніх власних оборонних позицій, німці відкрили вогонь.

Внаслідок нічного бою, за підрахунками української сторони, з боку поляків були сотні постріляних і попалених, власні втрати повстанців становили 4 вбитих і 3 поранених. За польськими підрахунками, у цю ніч в селі загинуло від 500 до 800 осіб. У спецповідомленні УШПР сек-

ретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову подавалася цифра в 600 загиблих поляків¹²⁶. Навряд чи така кількість людей проживала в Яновій Долині, хоча на той час у селі могли знаходитися втікачі з інших сусідніх польських поселень. Ті, хто залишився живим, наступними днями частково розпорошилися по інших місцевостях Волині, іншу частину врятованих німці вивезли до Рейху. Зараз поблизу того місця, де колись знаходилося польське поселення, існує українське село Базальтово.

Документи українського і польського підпілля свідчать про те, що у нападах на польські села на Волині поряд з бандерівськими брали також участь мельниківські й бульбівські загони. Ця обставина може свідчити про те, що керівництво навіть тих українських організаційних центрів, які в цілому заперечували застосування до поляків принципу колективної відповідальності, було не в змозі або не бажало стримувати українських селян від помсти, настільки поширеним явищем в Західній Україні була загальна ненависть до них.

Так, 13 травня 1943 р. бульбівські загони за підтримки української людності із сіл Вілія, Бистриці, Хотин, Холопи напали на польське населення с. Немілія, що на Костопільщині. Одних поляків вбивали сокирами, ножами та вилами, інших — вогнепальною зброєю. Загалом під час нападу загинуло від 150 до 200 осіб. Наступного дня німці, що прибули до села, фотографували тіла помордованих. Усіх їх поховали у колективній могилі¹²⁷.

Пізніше, на початку вересня, поляки під командуванням поручника Л. Ошецького і за підтримки радянських партизанів зі з'єднань І. Шитова та Д. Медведєва помстяться жителям с. Вілія і штабній групі бульбівців, яка буде розквартирована на той час у селі. Внаслідок чотирьохгодинного бою загине велика кількість українських селян і близько 40 українських повстанців. Поляки втратять 16 бійців¹²⁸. (Т. Боровець-Бульба у своїх спогадах подає дещо інші цифри¹²⁹).

Згідно з твердженнями багатьох польських дослідників, українські повстанці дуже часто приурочували початок своїх акцій до якихось знаменних дат. Так, наприклад, масовий напад на польські колонії відбувся в другу річницю прийняття Акту відновлення Української держави, тобто в ніч з 29 на 30 червня 1943 р. Генеральний наступ проти поляків на Волині співпав з православним святом апостолів Петра і Павла (12 липня), коли майже одночасно було атаковано понад півтори сотні польських поселень¹³⁰.

Найдокладніша інформація, що міститься в документах цивільного представництва польського емігрантського уряду на окупованих землях, висвітлює обставини нападу в цей день на містечко Порицьк (Павлівка) та його околиці на Володимирщині. Інформацію подано таким чином: "Протягом 11—13 липня банди майже одночасно напали на кільканадцять сіл, розташованих неподалік м. Порицьк. В складі банд поряд з іншими знаходилися українські селяни з сіл Самоволя, Грушів, Печихвости, Стрільці. Окрім чоловіків, в тих бандах можна було побачити жінок і підлітків. Українці мали різноманітну зброю, починаючи від кулеметів та гранат і закінчуючи лопатами та вилами. Зброя була як радянського, так і німецького походження... Внаслідок нападу українців, наприклад, в колонії Ожешин, з 350 її мешканців живими залишилися тільки близько 60. Урятувалися, головним чином, ті, хто

на момент нападу не був вдома. Напад стався о 9-й годині ранку. Його здійснила банда на чолі з Григорієм Возняком, який був одягнений у радянську військову форму. Банда мала на озброєнні важкі кулемети і 6 автоматів. Українці повитягали польську людність з хат і вбили поблизу розташованого неподалік лісу.

У самому містечку Порицьк банда з'явилася 11-го липня об 11-й годині. Бандити були вдягнені у німецькі мундири. Польська людність знаходилася на той час в костьолі, де проходило недільне богослужіння. Бандити встановили перед костьолом кулемет і, дочекавшись, коли люди почали після служби виходити з нього, відкрили вогонь. Від кулеметного вогню і кинутих у натовп кількох гранат загинуло близько 100 осіб. Після цього бандити підклали під вівтар артилерійський снаряд, обгорнули соломою і підпалили. Стався вибух, від якого було зруйновано половину вівтаря. Банда пограбувала містечко і близько 17-ї години відійшла у ліс¹³¹. На думку польського дослідника, а в минулому солдата АК В. Філяра, напад на костьол у Порицьку здійснив загін УПА на чолі з М. Квітковським (Огороднічуком)¹³².

Про ті самі липневі події на Володимирщині повідомлялося також у звітах командування АК Львівського регіону: "... О пів на третю вночі 11 липня 1943 р. розпочалася різанина. Кожен польський дім оточили не менш ніж 30—50 селян, озброєні тупими різальними знаряддями, і кілька чоловіків, які мали вогнепальну зброю. Отримавши від господарів відмову добровільно відкрити двері, вони трошили двері самі, кидали в середину домів гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, а тих, хто намагався втекти, розстрілювали з кулеметів. Деякі поранені чоловіки померли вже після 2—3 днів страждань. Багато поранених і скалічених дісталися кордону Сокальського повіту. До 11-ї години було цілком знищено населення польських колоній: Новини, Гурів Дужий, Гурів Малий, Вигнанка, Зигмунтівка і Вітольдівка. Там зазнало жакливого смерті понад тисячу осіб"¹³³.

Якщо у Варшаві, як вже згадувалося вище, докладно стало відомо про антипольські виступи лише у травні, то здавалося б, місцеве командування АК мало відреагувати на них відразу ж. Проте для польського підпілля на Волині акції УПА стали певною мірою несподіванкою, особливо вразила поляків їх кількість і спосіб, у який вони проводилися. Це свідчило, по-перше, про швидкість, з якою ОУН(С-Д) прийняла рішення щодо "деполонізації" західноукраїнських земель і з якою вона почала втілювати ці наміри в життя, а по-друге, про погану обізнаність місцевих органів розвідки АК щодо українських планів.

Останнє наше твердження, до речі, суперечить поглядам деяких українських зарубіжних дослідників, наприклад, Т. Гунчака, який вважає: "поляки, маючи практику ще недавнього правління своєю державою, зуміли створити компетентну розвідку, яка всебічно інформувала про життя українського населення, зокрема, про діяльність національного підпілля"¹³⁴.

Насправді аківське підпілля на Волині на початку 1943 р. було ще дуже слабким. Підкреслимо, що це було спричинено німецькими масовими арештами влітку 1942 р., які фактично знищили місцеву організаційну мережу АК. Головне командування у Варшаві заборонило від середини 1942 р. будь-яку підпільну діяльність на Волині. До січня

1943 р. збережені тут конспіративні осередки лише допомагали діючій на Сході в напрямку Києва польській саботажно-диверсійній організації “Вахляж” (“Віяло”).

Підкреслимо також, що втеча з німецької служби в березні 1943 р. українських шуцманів і їх перехід в УПА покращили умови польської конспірації у великих містах і містечках, але значно погіршили їх в сільській місцевості.

В організаційному звіті за період від 1 березня до 31 серпня 1943 р. головний комендант АК генерал Ровецький таким чином оцінював ситуацію на Волині: “... Доведена до нестерпного стану польська людність ховається від переслідувань у великих містах, в лісі, або самостійно вступає у боротьбу з ворожим елементом заради збереження свого життя і майна. Ці обставини змушують територіальні комендатури до організації ефективного опору ворожим виступам представників інших національностей. Самооборона на східних землях стає завданням, яке за своєю важливістю не має поступатися підготовці до повстання”¹³⁵.

Отже, опинившись перед загрозою фізичного знищення польської людності, командування АК на Волині було змушено, водночас з продовженням підготовки до загального антинімецького повстання, спрямувати зусилля наявних на той час в окрузі сил на створення “волинської самооборони”.

Про це, зокрема, йшлося у наказі коменданта округу полковника К. Бомбінського від 22 квітня 1943 р.: “... Упродовж вже двох тижнів польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу. Це також радянські партизани, котрі, діючи на землях Речіпосполитої, намагаються зосередити керівництво усім тут в своїх руках. Втрат зазнають тільки господарі цієї землі поляки і українці (навіть чи українські селяни відчували себе в попередній період справжніми господарями на цій землі. — Авт.). Зрозуміло й те, що я не міг залишитися байдужим в умовах, коли кояться злочини проти співвітчизників, і при цьому виняток не робиться навіть для жінок та дітей.

Ми вдалися до відплати тим українським провідникам, які всією своєю політичною діяльністю сприяли підбуренню української громадськості до виступу проти співвітчизників-поляків на Волині. Однак цей різновид відплати не гарантує польській людності цілковитої безпеки. У зв'язку з цим наказую:

а) Унеможливити або принаймні ускладнити подальші напади різунів може тільки власна самооборона. На командувачів усіх рівнів покладаю обов'язок зніщувати цю справу. При цьому слід зробити все, аби наша організаційна мережа залишалася законспірованою...; б) Забороняю застосовувати у боротьбі методи, якими користуються українські різуні. Не будемо у відповідь палити українські поселення або вбивати українських жінок та дітей. Самооборона повинна мати на меті

захист населення або покарання нападників при збереженні людського життя та майна; с) Забороняю будь-яку співпрацю з німецькою владою під час здійснення самооборонних акцій. В жодному разі не можна за миску сочевичної юшки у вигляді зброї вступати до поліції, вартівних відділів або інших загонів під німецьким командуванням. Дозволяю і навіть наказую здобувати у німців зброю, але в інший спосіб, в залежності від умов; д) Забороняю нав'язувати співпрацю з радянськими партизанськими загонами. Не відбираю у них права перебувати на нашій землі, оскільки йде війна. Командувачі усіх рівнів повинні зробити все можливе, аби поляки, які знаходяться у радянських партизанів, опинилися в польських загонах. При цьому хочу застерегти від можливого проникнення в польські лави провокаторів і комуністів. З наказом ознайомити усіх командувачів до командира відділення включно. Після ознайомлення усі примірники наказу знищити..."¹³⁶.

У розпорядженні полковника Бомбінського від 17 травня 1943 р. вже чітко вказувалися ті місця, де мала постати самооборона. По-перше, вона утворювалася в тих сільських місцевостях, де переважало польське населення*. По-друге, в тих районах, де поляків було менше, ніж українців, самооборону слід було організовувати у містах та невеличких містечках. По-третє, на допомогу самообороні в кожному населеному пункті поставали збройні відділи та утворювалася система сповіщення¹³⁷.

На момент видання цього наказу в багатьох польських колоніях і селах самооборонні осередки (пляцувки, пункти, бази) вже існували. Вони були створені місцевими жителями і, як правило, без будь-якої допомоги з боку військового підпілля. Початковим етапом в їх організації було запровадження нічного патрулювання. Багато що в налагодженні системи спостереження і оповіщення залежало від людини, яка за це відповідала. Дуже часто ця людина ставала на чолі всієї самооборони в тому чи іншому населеному пункті.

Наступним етапом була підготовка і організація самої оборони на випадок нападу. Поляки намагалися будувати її таким чином, щоб використати, насамперед, ландшафтні умови, тобто вже існуючі вали, рови, горожі, і лише потім зводили власні фортечні будівлі. Великою проблемою було озброєння пунктів опору. Певну кількість зброї полякам вдалося придбати під час німецько-польської та на початку німецько-радянської воєн. Іноді вони демонтували зброю з покинутих небоездатних танків і літаків, ремонтували та доукомплектовували її. Час від часу у великій таємниці від німців зброю та набой базам самооборони постачала польська поліція. Деяким польським селам на Волині давали зброю самі німці, щоб ті могли боронитися самостійно. Як правило, це робилося в тих місцевостях (найчастіше Луцького, Горохівського, Кременецького районів), звідки окупанти вивозили збіжжя. Завдяки отриманій від німців зброї поляки, наприклад, поселення Гута Степанська на Костопільщині змогли утримувати оборону від нападів боївок УПА упродовж трьох днів від 16 по 18 липня 1943 р.¹³⁸

*Найбільше поляків проживало у селах на Володимирщині — понад 20 %. В усіх інших районах Волині польська сільська людність становила близько 14 %, а в містах — близько 25 %.

Польську самооборону окупанти намагалися використати також для боротьби з усе більш міцніючою УПА і радянськими партизанами. Але траплялося, що німці й відбирали зброю, а керівників самооборони заарештовували. Ставлення окупантів до українсько-польського конфлікту добре відбиває відповідь на скарги поляків сарненського гебітскомісара: “Ви бажаєте Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому не допомагатимуть”¹³⁹.

Упродовж 1943 р. на території Волині постало понад 100 польських осередків самооборони. Перші з них були утворені вже в квітні. До найпотужніших самооборонних баз слід віднести ті, які виникли в поселеннях Пшебраже (до 1921 р. — Пшебродзь) на Луччині, Гута Степанська і Стара Гута на Костопільщині, Панська Долина на Дубенщині, Засмики на Ковельщині, Білин на Володимирщині та деякі інші. Переважна більшість пунктів опору, а серед них і вищезгаданий у Гуті Степанській, не витримали натиску загонів УПА і були знищені. Тільки з небагатьох населених пунктів місцевої польській людності вдалося евакуюватися до міст під охорону німецької адміністрації або дістатися інших великих осередків самооборони. Люди тікали через кордон до ГГ, або погоджувалися на добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Вже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили з Сарн цілий ешелон, завантажений поляками¹⁴⁰. Місцеве командування АК намагалось стримати цей потік польських біженців, але це йому не вдавалось.

Вистояти у боях проти українських збройних формувань вдалося тільки тим польським базам самооборони, які, по-перше, були численними і в них зосереджувалося інколи навіть по декілька тисяч осіб, по-друге, тим, які отримали солідну матеріальну підтримку з боку командування АК у вигляді зброї, амуніції, а також добре вишколених військових, а, по-третє, тим, які користувалися допомогою радянських партизанів (переважно у лісистих східних та північних районах Волині).

Варто наголосити на тому, що крім головного свого призначення — захисту власної людності — члени польських баз самооборони і, насамперед, найміцніших з них, вдавалися до акцій іншого характеру. Вони координували оборону іноді кількох населених пунктів, надавали допомогу сусіднім поселенням і в разі потреби евакуювали тамтешнє населення, розшукували і рятували біженців, охороняли людей, що працювали в полі, розташованому далеко від поселення, організували “превентивні” напади на упівські осередки і боївки, або напади “з метою помсти у відповідь на дії загонів УПА”, зрештою, атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему власного продовольчого забезпечення¹⁴¹.

Підкреслимо, що кількість польських акцій з метою реквізиції збіжжя в українського населення мала бути великою. Наприклад, у підпільному друкованому органі АК Львівського округу “Інформаційний бюлетень Червенської землі” наголошувалося на катастрофічній ситуації зі збором врожаю та голодуванням міського населення як в Східній Галичині, так і на Волині¹⁴². Польські дані стосовно “превентивних” і “відплатних” акцій польських баз самооборони, під час яких нерідко здійснювалися вбивства і страждала мирна людноість, значно доповнюють матеріали українських повстанців, що знаходяться, зо-

крема, в колекції документів ОУН і УПА, які діяли на території Рівненської області¹⁴³.

Так, в звіті командира району “Скеля” (Людвіпольський район) друга Чорноти (прізвище нами не ідентифіковано) за час від 1 листопада до 1 грудня 1943 р. повідомлялося наступне: “Район числить 43 села. Організаційною сіткою охоплено цілість району. В деяких селах оргроботу унеможливають поляки та більшовики, що в районі мають досить поважну силу. Всі головні польсько-більшовицькі сили знаходяться переважно в селах за рікою Случ і повністю ними опановані. Більшовики з панками часто нападають на села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст’є, Поташня, Антолін... Сталий осідок більшовицько-польські банди мають в селах Стара Гута, Новини, Мочулянка, Глушків, Нова Гута...”¹⁴⁴.

А в фонді документів з’єднання УПА-Північ, що зберігаються в ЦДАВО України, в звітах українських повстанців з перебігу військових операцій містяться навіть згадки про те, що польським базам самооборони в деяких випадках надавала допомогу українська поліція. Так, в повідомленні командира куріня Вітра з перебігу бою з поляками 16 жовтня 1943 р. в с. Рудя, адресованого до командувача загonom ім. Богуна Ліваря, зазначалося наступне: “ О 5-й годині під’їхали з Білина поляки (35 шт.), зробили наскок на нашу заставу. Опісля їм прибуло до помочі 65 осіб української поліції і 1 танкетка. Наші були змушені відступити. Оставили вбитого сотенного др. Грізного. Крім того, є втрати в зброї”¹⁴⁵.

Використані і цитовані вище документи багато про що свідчать. По-перше, з червня-липня 1943 р. на антиукраїнські “відплатні акції” виявилися здатними також польські бази самооборони. До того часу їм доводилося в основному лише оборонятися. Листи з Волині до Варшави тих осіб, які були свідками антипольських нападів, доводять, що декілька десятків тисяч польських селян, далеких від політики, погодилися бути втягнутими в самооборону тільки тому, що хотіли фізично вижити, і діяли вони в ній не стільки з патріотичних міркувань, скільки з метою самозбереження. У такій ситуації люди були згодні шукати підтримки і захисту не лише у німецької окупаційної влади або радянських партизанських загонів, але, як кажуть, й “у самого чорта”.

По-друге, після масових антипольських виступів, які з липня 1943 р. охопили майже всю територію Волині, командування АК наразі зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів у протидії загonom УПА та місцевій українській людності, що брала участь в нападах. Наказом командувача округом від 19 липня відділи Державного корпусу безпеки, які до того часу належали окружній Делегатурі польського уряду, підпорядковувалися АК.

Ще раніше значний відсоток офіцерів і рядових бійців кадрового складу АК у містах і сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, насамперед, у найнебезпечніші, на погляд командування АК, північно-східні райони Волині. У підпіллі залишилася тільки частина сил округу. 20 липня було прийнято рішення про створення міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно з цим рішенням у найближчий час було створено 9 партизанських загонів. Три з них очолювали-

ся польськими офіцерами, які були перекинуті на Волинь з Великої Британії по завершенню навчання в спеціальній диверсійній школі. Загалом у складі 9 польських партизанських загонів знаходилося близько 1200 бійців. Ще близько 3600 осіб, які мали зброю, діяли в групах самооборони в базах¹⁴⁶.

Ця кількість озброєних поляків на Волині не була великою, якщо згадати, що загопи УПА в 1944 р. нараховували щонайменше 25—30 тисяч бійців¹⁴⁷. Є підстави вважати, що на Волині в другій половині 1943 р. в УПА було принаймні близько 10—15 тисяч осіб.

Незважаючи на значне запізнення, з погляду польських керівників, з прийняттям перерахованих вище заходів протидії, вони дали змогу місцевому командуванню АК зупинити наприкінці 1943 р. натиск загонів УПА та врятувати частину польського населення від смерті.

По-третє, внаслідок дій проаківських партизанських загонів вже влітку і восени 1943 р. постраждала значна кількість цивільного українського населення, яке не було причетне до антипольських виступів. Про це свідчить, наприклад, лист волинського делегата польського уряду К. Банаха, адресований 26 вересня 1943 р. коменданту округу АК полковникові К. Бомбінському.

В листі критикувалася “неналежна позиція окремих партизанських загонів і баз самооборони, яскравим прикладом якої могло бути те, що відбувалося в околицях поселення Ружин... Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності”¹⁴⁸.

Про характер дій стосовно українського населення польських баз самооборони, проаківських і прорадянських польських партизанських загонів чимало інформації міститься також в матеріалах УШПР, зокрема, в звітах багатьох командирів партизанських загонів, спецгруп НКДБ СРСР.

Перші значні радянські партизанські формування з’явилися на території Волині в 1942 році. Це були загопи Баті (Г. Лінькова), Дяді Петі (А. Бринського), Чорного (І. Банова), Д. Медведєва, О. Сабурова, С. Каплуна. Незабаром північніше залізниці Сарни-Ковель було створено чи не суцільний партизанський край. В другій половині 1943 р. там, а також загалом на Волині, вже діяли з’єднання О. Федоріва Чернігівського, І. Федоріва Рівненського, В. Бегми, М. Наумова, І. Шитова, М. Прокоп’юка, В. Карасьова та інші¹⁴⁹.

Цікаві свідчення про власні контакти з польськими партизанами надав командувач загону “Мисливці” полковник М. Прокоп’юк, що діяв у районі Цуманських лісів у трикутнику Сарни-Рівне-Ковель. Він писав: “З приходом в Цуманські ліси ми вперше в своїй практиці зустрілися з існуванням суто польських військових формувань. В травні 1943 р. їх нараховувалося 4 угруповання, що базувалися на Гуту Степанську і колонію Гали (біля Сарн), в селі Пшебродзь (Пшебраже) і м. Рожище (біля Луцька). Всі вони виникли стихійно, в порядку самооборони від націоналістичних банд ОУН. Польський гарнізон в с. Гута Степанська якоюсь мірою був пов’язаний з радянським партизанським з’єднанням Баті — Григорія Лінькова, що дислокувався північніше залізниці Сарни-Ковель. Друге польське угруповання на півночі — в

колонії Гали — орієнтувалося на підтримку з боку німців, і останніми було частково озброєне. З приходом туди радянських партизанських загонів і в тому числі радянсько-польських загонів (Собесяка, Сатановського, Куницького) в гарнізонах Гути Степанської і колонії Гали відбувся поділ, внаслідок якого багато поляків пішло в активно діючі проти гітлерівців загони і з'єднання. Ті, що залишилися, викристалізувалися у формування проаківського типу, з притаманною їм практикою лавірування, вичікування та збереження сил. В цьому відношенні типовим був гарнізон в с. Пшебродзь. В ньому нараховувалося до 2 тисяч жителів, з котрих не менше тисячі були озброєні. Пізніше, десь в березні-квітні 1944 р., гарнізон с. Пшебродзь послужив ядром для створення 27-ї Волинської дивізії АК. Сталося це вже після того, як наш загін залишив Цуманські ліси. Впродовж травня-листопада 1943 р. ми підтримували з гарнізоном в с. Пшебродзь (і через нього з гарнізоном в м. Рожище) доволі тісний зв'язок”¹⁵⁰.

Взагалі, варто зазначити, що радянські документи чітко фіксують той момент, коли в свідомості польського населення Волині стався злам і воно масово пішло у партизани і, насамперед, у радянські партизанські загони. Остаточно залякані липневими нападами загонів УПА і втративши надію на захист з боку німців, а також власного підпілля, про існування якого багато хто з місцевих жителів навіть не здогадувався, поляки почали шукати порятунку у радянських партизанів. Згідно численних донесень до УШПР польська людність у значній кількості вступала до радянсько-польських партизанських загонів не стільки з метою воювати проти німців, скільки тому, що її змушували це робити дії українських націоналістів, в котрих поляки вбачали свого головного ворога.

Польські дослідники подають інформацію, що на Волині у складі радянських партизанських загонів воювало декілька тисяч поляків¹⁵¹. Згідно з радянськими документами, зокрема, з довідкою про виділення в оперативне підпорядкування Польському партизанському штабу в квітні 1944 р. раніш сформованих польських партизанських відділів, в складі переданих останньому трьох польських партизанських бригад і одного загону (1-ша партизанська бригада ім. Костюшко під командуванням Р. Сатановського, 2-га партизанська бригада “Грюнвальд” під командуванням Ю. Собесяка, бригада ім. Ванди Василевської під командуванням Ст. Шелеста, партизанський загін під командуванням Луцевича) нараховувалося 1800 бійців¹⁵².

Не викликає сумніву той факт, що саме масовий вступ поляків у радянські партизанські загони підштовхнув командування АК Волинського округу до створення власних відділів. Однак нерідкими були випадки, коли аківські загони переходили під командування радянських офіцерів, або, навпаки, бійці радянсько-польських формувань тікали до АК. В будь-якому випадку, в яких би загонах не знаходились поляки, їх ставлення до українців було однаково ворожим.

Згадуваний вже Ю. Собесяк, зокрема, приділив чимало уваги в своїх спогадах висвітленню тієї ролі, яку відігравали, наприклад, поляки с. Пшебража, допомагаючи радянським і польсько-радянським партизанським загонам в проведенні ними розвідницької антинімецької і антиупівської діяльності¹⁵³.

Хоча він же написав про те, що зі створенням 27-ї Волинської піхотної дивізії аківці, погрожуючи окремим польським командирам прорадянських формувань смертною карою, і в тому числі йому, на-полюгали на припиненні ними співпраці з більшовиками і на прибутті разом зі своїми формуваннями в район дислокації дивізії¹⁵⁴.

Взагалі варто підкреслити, що навіть маючи спільного ворога, поляки Волині і радянські партизани не завжди ставилися однаково лояльно один до одного, особливо почастішали випадки непорозумінь між ними після того, коли перші дізналися про масовий розстріл польських офіцерів (катинська справа)¹⁵⁵.

Стосунки між польськими формуваннями і радянськими партизанами були неоднорідними. В одній місцевості взаємини між ними склалися добре: поляки постачали більшовикам продовольство, надавали потрібну інформацію і т. ін. В іншому місці між ними відбувалися збройні сутички. Наприклад, на території Сарненщини такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. в с. Замрочене, 3 травня 1943 р. — в с. Чайків, 16 травня 1943 р. — в с. Стахівка¹⁵⁶.

А от що, наприклад, повідомлялося у звіті до УШПР командувача партизанським з'єднанням у Рівненській області В. Бегми: “У с. Пшебраже знаходиться до 2 тисяч поляків, з яких близько тисячі озброєні гвинтівками і мають декілька кулеметів. Це формування налаштовано відверто вороже щодо партизанів та підтримує тісний зв'язок з німцями. Вбили 6 автоматників партизанського загону під командуванням Олексія. У середині травня 1943 р. 50 автоматників партизанського загону Медведєва намагалися пройти до залізниці в районі м. Ківерці, але поляки їх не пропустили. Після трьохгодинного бою автоматники були змушені відступити”¹⁵⁷.

Особливо складними були стосунки у поляків з радянськими спеціальними оперативно-чекістськими групами, які з метою проведення розвідницької і диверсійної роботи у 1942—1943 рр. органами НКВС УРСР були десантовані на бази партизанських загонів УШПР. Одним з таких загонів якраз і був вже згадуваний загін на чолі з М. Прокоп'юком. 30 серпня 1943 р. спільними зусиллями поляків з Пшебража і партизанів Прокоп'юка було розбите одне з міцних угруповань УПА.

Останній факт свідчить про те, що поляки навіть з одних і тих самих поселень у різні часи по-різному ставилися до радянських партизанів.

Ставлення радянських партизанів до поляків і українсько-польського конфлікту в цілому висвітлює, зокрема, наступний фрагмент зі звіту радянського командира М. Прокоп'юка. У ньому зазначалося: “... В питанні міжусобиці, спровокованої гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже, на жаль, відігравали дурну роль. Будучи осадниками і членами спілки осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивилися не інакше, як очима свого колишнього воєводи Юзефського. Одна із заслуг радянських партизанських загонів полягала у тому, що вони клали край будь-яким підступам націоналістів з

*Поселення Пшебраже виникло після скасування кріпацтва у 1864 р. і проведення на Волині парцеляції польських маєтків.

одного і іншого боків надати подіям “всенародного” характеру, рівно як спробам помститися ні в чому не винній місцевій польській і українській людині. Від часу нашого прибуття в район Пшебража вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинилися”¹⁵⁸.

Цитований звіт зайвий раз свідчить про те, що внаслідок дій польських баз самооборони, викликаних українсько-польським протистоянням, нерідко потерпало українське цивільне населення. Методи боротьби на Волині полякам нав’язували загони УПА, як, безперечно, сильніша сторона, тому польське підпілля також не мало вільного вибору засобів у веденні цієї війни.

Як вже згадувалося, накази командувача Волинським округом АК забороняли діяти на засадах колективної відповідальності за здійснені українськими боївками напади і брати участь у “пацифікаційних” акціях проти українських сіл спільно з німцями, радянськими партизанами або окремо. Проте ці накази не забороняли акцій у відповідь на напади загонів УПА, або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих “сліпих” відплатних акцій. Зрозуміло, що їх наслідком були численні жертви серед цивільного українського населення.

Про одну з таких акцій йдеться, зокрема, у розвіддонесенні УШПР для секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. В ньому повідомлялося, що після того, як українці розбили польську базу самооборони в с. Гута Степанська, один з її керівників В. Коханський (Бомба) із залишками своєї групи відійшов у ліси в районі Сарни-Моквин. Там було сформовано міцний партизанський загін, який нараховував близько 800 бійців. Польські партизани були озброєні станковими і ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своєму шляху всі українські села і загони бандерівців¹⁵⁹. Виконання наказів командувачів АК, так само як і УПА, не завжди можна було проконтролювати, а тому боротьба між українцями і поляками у багатьох випадках носила хаотичний характер.

Сучасні польські історики наполягають на тому, що більшість випадків масових вбивств українців пов’язана з діяльністю шуцмансшафтів, у яких служили поляки. Але, погоджуючись з цим, слід сказати і про акції польських баз самооборони, польських національних партизанських загонів, що нерідко здійснювалися під командуванням офіцерів АК. Вони також носили щодо мирного українського населення відверто “пацифікаційний” характер. До того ж, варто ще раз нагадати про те, що з наближенням фронту чимало колишніх польських поліцаїв прийняли присягу і стали бійцями місцевих аківських формувань. Усі вони воюватимуть в складі 27-ї Волинської піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована протягом січня—березня 1944 р.

Створення цієї дивізії було викликане прагненням аківців у ході здійснення ними проти відступаючого німецького війська так званої посиленої диверсійної акції “Бужа” (“Буря”) постати перед радянським командуванням “у всеозброєнні”. Таким чином вони намагалися продемонструвати, що заради звільнення від німецьких окупантів польської довоєнної державної території, в тому числі Волині, здатні на будь-які жертви.

Перший етап бойової діяльності польської партизанської дивізії пов'язаний зі створенням оперативної бази, з території якої вона могла діяти в усіх напрямках як окремими підрозділами, так і у повному складі. Район оперативної бази охоплював західну частину Волині. Головним противником польських загонів під час боротьби за оперативну базу знову стали підрозділи УПА, що в умовах швидкого наступу радянських військ також були змушені відійти у західні райони Волині. На відміну від боїв 1943 р. цього разу загонами АК здійснювали, як правило, наступальні акції, метою яких стало знищення, по можливості, всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії.

У наказі від 16 січня 1944 р. полковник К. Бомбінський звернувся до командувачів польських партизанських загонів округу з такими словами: “Наказую проводити боротьбу з українськими групами з усією нещадністю і суворістю, особливо акції у відповідь за вбивства цілих польських родин. Для вбивць жінок і дітей немає милосердя та поблагливості. Цієї боротьби ми не хотіли, прагнули жити в сусідській згоді з українським населенням Волині. Трапилося по-іншому, не ми відповідальні за цю кров. Використання раптовості і неочікуваний напад, швидкий та чіткий відступ після бою — запорука нашого успіху”¹⁶⁰.

Виконуючи цей наказ, аківські загонами розпочали наступальні дії проти підрозділів УПА, основні бази яких були розташовані на схід від Володимир-Волинського у селах Могильне, Гнійне, на території комплексу Свинарських лісів і на південь від Любомля в селах Ставки, Овлочим, а також на території Мосурських лісів.

Подамо хронологію боїв між партизанськими загонами АК і підрозділами УПА під час боротьби перших за розширення своєї оперативної бази у західній частині Волині за січень—березень 1944 р., складений на підставі польських матеріалів:

10 січня — бій загонів під командуванням З. Кульчицького і В. Цеслінського (Пьотрусь) в селі Крать на Володимирщині з підрозділами УПА. З польського боку загинуло шість осіб. Скільки з українського — невідомо;

19 січня — невдалий напад партизанів загонів Пьотруся (В. Цеслінський), Ярослава (Л. Домка-Дембіцький) і Леха (Є. Красовський) на чолі з командувачем угруповання “Основа” поручником Богорією (С. Броківський) на село Гнійне на Володимирщині з метою знищення місцевої бази УПА;

29 січня — наступальні бої загонів Сокола (М. Фіялка) і Яструба (В. Черминський), а також окремих партизанських груп загонів Тшаски (З. Твардий), Сивого (В. Крокай) та “Луна” (назва загону під командуванням З. Кульчицького) з формуваннями УПА в селах Бабе і Щурин на Луччині. Село Бабе було спалено;

Протягом січня — перехід загону Бомби (В. Коханський) на чолі з підпоручником Слуцьким (Ф. Щепаняк) із Заслуча в район концентрації дивізії. Сутички з підрозділами УПА біля села Яромля та інших на Луччині. Перехід загону Гзимса (Ф. Пукацький) з району Острога до місця концентрації дивізії. Наступальні бої з загонами УПА в районі села Панська Долина на Дубенщині;

Початок лютого — захоплення спільними зусиллями польських і радянських партизанських загонів Свинарських лісів та ліквідація місцевої бази УПА, зокрема:

1 лютого — зайняття загоном Тшаски (З. Твардий) села Будище на Ковельщині;

2 лютого — зайняття загоном Яструба (В. Черминський) сіл Вербично і Осси на Ковельщині, загоном “Луна” — сіл Ревушки, Вовчак і Домінополь на Володимирщині, загонами Сокола (М. Фіялка) та Сивого (В. Крокай) — сіл Чернів, Свинарин, Осекрів та деяких інших на Ковельщині;

5 лютого — бої партизанів загону Тшаски (З. Твардий) з підрозділом УПА біля села Новий Двір на Ковельщині;

8 лютого — група партизанів загону Пьотруся (В. Цеслінський) допомогла базі самооборони в с. Едвардполе відбити напад підрозділу УПА, а також ліквідувала угруповання УПА в селах Верів, Ворчин та Пузів на Володимирщині;

10—11 лютого і 20 лютого — напади загонів Леха (Є. Красовський) і Богорії (С. Броковський) на базу УПА в селі Стенжаричі на Володимирщині. З українського боку загинуло 23 особи;

20 лютого — засідка партизанів УПА на загін Гзимса (Ф. Пукацький) біля села Твердинь на Володимирщині. З польського боку загинуло 15 осіб;

29 лютого — невдалий напад загонів Гзимса (Ф. Пукацький), “Луна”, Тшаски (З. Твардий) на базу УПА в селі Оздзютічі на Горохівщині. З польського боку загинуло 20 бійців і приблизно стільки ж було поранено. 23 березня внаслідок 10-ти годинного бою місцевий підрозділ УПА буде розбитий радянськими партизанами під командуванням Г. Ковальова. До рук останніх потраплять штабні документи підрозділу ¹⁶¹;

29 лютого — напад загону Корда (К. Філіпович) на базу УПА в селі Пшекурка на Любомльщині та її знищення. З польського боку загинула одна особа і дві було поранено. З українського — п’ять осіб загинуло і одну було поранено;

5 березня — бій партизанів загону Леха (Є. Красовський) з підрозділом УПА біля села Гайки на Володимирщині. З польського боку загинуло два бійця і три було поранено;

12 березня — напад партизанів загонів Сокола (М. Фіялка) і Малого (С. Вітамборський), а також варшавської роти саперів Петра (З. Золочинський) на базу УПА в селі Коритниця на Володимирщині;

19 березня — напад партизанів загонів Корда (К. Філіпович) і Сокола (М. Фіялка) на підрозділ УПА в селі Запілля на Любомльщині ¹⁶².

Подану вище інформацію про бої між загонами АК і УПА, взятую з польських матеріалів, значно доповнюють, а в деяких випадках і уточнюють документи українських повстанців ¹⁶³, а також матеріали радянських партизанів ¹⁶⁴.

Так, в опублікованій нещодавно українській повстанській документації, взятій з Держархіву Служби безпеки України, підтверджуються факти запеклих боїв між загонами УПА і АК біля сіл Оздзютічі,

Гнійне, Микитичі, Овлочим, а також зайняття польськими збройними формуваннями сіл Черніїв, Свинарин, Вербично, Осси, Ревушек, Вовчака, Осекрова (вбито до 100 людей), Монович (вбито більше 70 осіб), Осмиговичей, Домінополя, Верби (до дня 15 березня 1944 р. кількість вбитих польськими боївками українців оцінювалась у 600 осіб), Туропина (вбито до 30 осіб), Коритниці (вбито 50 осіб), Мачулки, Лежахів, Твердині та інших¹⁶⁵.

В оунівських інформаційних повідомленнях зазначалося також, що, наприклад, лише на території Вербського району до середини березня 1944 р. в таких селах, як Ставки, Владинополь, Ставочок, Олесек, Вижгів, Заглинки, Крать, Лиски, Руда, Писарева Воля, Верба, Охнівка, Блаженик українське населення вже майже не проживало, а деякі з цих сіл були польськими воєнізованими формуваннями спалені¹⁶⁶.

Значно більшу кількість українських сіл, що зазнали нападів з боку загонів АК у цей період, а також більше число жертв серед цивільного населення цих сіл, подає в опублікованих нещодавно матеріалах опитувань та спогадах очевидців краєзнавець з Володимира-Волинського Я. Царук¹⁶⁷. Коригуючи, зокрема, подібні за характером свідчення і спогади постраждалих поляків, зібрані польськими дослідниками В. і Є. Семашками¹⁶⁸, він стверджує, що лише у Володимир-Волинському районі “з рук польських воєнізованих формувань” загинуло 1454 українці, причому встановлено прізвища 1244 з них¹⁶⁹.

І дійсно, під час січнево-березневих боїв 1944 р. між загонами АК і УПА не обійшлося без значних жертв серед українського цивільного населення. Певне уявлення про характер тих боїв можна скласти на підставі свідчень їхніх безпосередніх учасників.

Наведемо уривок з рапорту від 31 січня 1944 р. на ім'я волинського представника польського уряду К. Банаха одного з діячів місцевої Делегатури про його власні спостереження за тим, що відбувалося на той час у західній частині Волині: “З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірчості (od bestialstwa), яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загопи організовують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей. Доводиться чути, що партизанські загопи проводять реквізиції навіть у поляків. Через це поширюються нарікання. Поляки говорять, що “грабували німці, українці, а зараз грабує наше військо”. Зрозуміло, що в деяких випадках подібні реквізиції є необхідними, однак вони повинні проводитися у такий спосіб, щоб не викликати ненависті до партизанських загонів”¹⁷⁰.

Особливу активність у розширенні бази формування польської 27-ї дивізії виявив загін поручника Корда (К. Філіпович). В районі діяльності загону на території Любомльщини для населення українських сіл був спочатку встановлений термін добровільної евакуації. Після цього було застосовано силу. Справедливо буде зауважити те, що в

деяких випадках з метою захисту жінок, дітей та старих від можливої помсти з боку польських боїв командування АК намагалося забезпечити їм особисту охорону. Але частіше траплялося, коли за відсутності місцевих командувачів АК групи озброєних членів загонів польської самооборони, а нерідко і за підтримки шуцмансшафтів, проводили “пацифікаційні” акції, що носили відверто злочинний характер.

Однією з таких акцій була помста загону польської допоміжної поліції з м. Рожище і членів групи самооборони с. Копачівка населенню сусіднього українського села Тростянка за жертви, яких зазнали мешканці Копачівки під час нападу підрозділу УПА 27 січня 1944 р. Командувач дільницею у м. Рожище і комендант Здолбунівського району АК В. Романовський з цього приводу зазначав: “...поляки в своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій та грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту”¹⁷¹.

Упродовж січня—березня 1944 р. між загонами АК і УПА відбулося близько 20 збройних сутичок. Частина з них була невдалою для польської сторони (як, наприклад, біля сіл Гнійне і Оздзютічі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжаричі, Пшекурка, Коритниця та деяких інших. Під контролем 27-ї дивізії АК опинився регіон, який охоплював 4 райони у західній частині Волині (за винятком міст): від р. Стохід, а частково і р. Стир на сході до р. Буг на заході, від шосе Луцьк—Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель—Дорохуськ на півночі.

За підрахунками деяких польських дослідників, загалом упродовж 1943—1944 рр. на Волині між АК і польськими базами самооборони з одного боку та підрозділами УПА і українськими самооборонними загонами з іншого відбулося близько 150 боїв, під час яких з обох сторін загинуло щонайменше по кілька сот бійців. За цими ж підрахунками внаслідок безпосередніх дій польських військових формувань, що підпорядковувалися АК, загинуло також щонайменше 2000 цивільних українців¹⁷², тоді як кількість загиблих поляків оцінюється в 36 543—36 750 осіб, з яких майже 19,5 тисяч із встановленими прізвищами¹⁷³. Стосовно підрахунків українських дослідників підкреслимо, що згадані матеріали по Володимир-Волинському району краєзнавця Я. Царука значно коригують польські дані, а отже, слід вважати, що українська історіографія своє останнє слово в цьому питанні ще не сказала¹⁷⁴.

Врахуймо й те, що дії УПА, спрямовані проти поляків, котрі часто діяли спільно то з радянськими партизанами, то з німцями, викликали безліч зворотних антиукраїнських репресивних заходів з боку вже тих двох останніх головних противників українських повстанців. Більшовицькі партизанські загони (нерідко разом з поляками) вели безкомпромісну боротьбу проти УПА по знищенню її кадрових та продовольчих баз. Піддавали жорстоким репресіям УПА також і німці: українців, незалежно від їхньої політичної орієнтації, кидали за ґрати, де, до речі, нищили нарівні з поляками; над захопленими у полон ув'язнями

проводилися публічні езекуції; за підтримки війська і поліції “пацифікувалися” українські села, що чинили опір окупаційній політиці.

Тому кількість жертв, які понесли українські повстанці і цивільна українська людність внаслідок тих дій, слід гадати, значно вища за ту, що мала УПА в безпосередньому зіткненні з польськими воєнізованими угрупованнями. Важливо, щоб дослідники відрізняли дії українських і польських національних партизанських загонів від подібних за характером дій представників української і польської національностей, здійснених під команду німецьких або радянських військових.

Від осені 1943 р. антиукраїнський терор польського підпілля був масового характеру також на території Холмщини та Підляшшя. Кількість вбитих українських громадян у попередній період і до кінця року за підрахунками Люблінського представництва УЦК становила близько 500 осіб¹⁷⁵. На нашу думку, масовість терору спричинив наказ від 4 серпня 1943 р. головного коменданта АК генерала Т. Коморовського (Бур) про початок загальної “відплатної” акції українцям за “участь у німецьких пацифікаціях”. Акцією мала бути охоплена майже вся територія ГГ за винятком дистрикту “Галичина”¹⁷⁶. Масштабності антиукраїнським діям надали також польські втікачі з Волині, які приєдналися до місцевих партизанських загонів. Тільки у Грубешівському повіті в серпні 1943 р. їх нараховувалося близько 6 тисяч¹⁷⁷.

Головну роль у проведенні антиукраїнських акцій на території цього повіту відіграв І-й батальйон БХ (Батальйони Хлопські) Ст. Басая (Рись). У Томашів-Любельському повіті основний тягар боротьби з українськими силами взяли на себе місцеві загоны АК на чолі з комендантом району В. Щепанкевичем (Другак)¹⁷⁸. В окремих керівників польських партизанських загонів навіть виникла думка про необхідність організації силами Люблінського округу АК антиукраїнської акції за Бугом, на території Волині. Проте погоджувальна комісія польських підпільних політичних партій не дала на це своєї згоди¹⁷⁹.

З осені 1943 р. значно посилюється опір польським боївкам з боку українського підпілля. Обидві фракції ОУН створюють самооборонні загоны — Українську національну самооборону (УНС). На Холмщину і Підляшшя з Волині переходять окремі підрозділи бандерівської УПА та переводиться мельниківський Український легіон самооборони (УЛС). У боях проти поляків беруть участь відділи дивізії “СС-Галичина”¹⁸⁰. Слід вважати, що посилення українського опору також значною мірою сприяло загостренню боротьби у південній Люблінщині та зростанню кількості обопільних збройних акцій.

З листопада 1943 і до червня 1944 рр. місцем запеклих боїв між польськими і українськими силами стала південна частина Грубешівського і прилегла до неї ділянка Томашівського повітів. В організаційно-територіальній структурі АК-БХ це був район № 5. Зі сходу його обмежувала р. Буг, з півдня — р. Солокія, з півночі і заходу — р. Гучва та лінія Лашчів-Корчів. У березні 1944 р. грубешівські і томашівські загоны АК та БХ провели тут “відплатно-превентивну” акцію проти українських сіл, яка увійшла в історію польського підпілля під назвою “грубешівська революція”. Її ініціатором був комендант Грубешівського району АК М. Голембевський (Ірка), а основною ударною силою — І-й батальйон БХ Риси і батальйон АК З. Яхимки (Віктор)¹⁸¹.

Польські об'єднані сили під час акції (фактично кількох) знищили українські села: Прихориле, Ментке, Сагринь, Шиховичі, Терebinь, Стриженець, Турковичі та ін., у яких розстріляли або замордували майже півтори тисячі українців. Близько 70 % жертв склали жінки та діти. Тільки в Сагрині в ніч з 9 на 10 березня загинуло щонайменше 200 українців. Загалом до червня 1944 р. було спалено близько 150 українських сіл, у яких мешкало близько 15 тисяч осіб¹⁸².

Кривавими були також "відплатні дії" українських і німецьких (дивізія "СС-Галичина") військових формувань. Вони змусили I-й батальйон Ст. Басая разом з місцевою людністю залишити Грубешівський повіт та відійти на територію Пущі Сольської у Білгорайському повіті. Це викликало певне збентеження у місцевого командування АК. Командант Грубешівського району поручник Ірка розцінив відхід Рисі за р. Гучва як дезертирство та вимагав притягнути останнього до військового суду.

У рапорті до комендатури Люблінського округу від 29 квітня 1944 р. один з керівників Грубешівського району БХ Ю. Блашак (Грох) наступним чином оцінював березневі події польсько-української громадянської війни: "Викликана окупантами національна боротьба принесла польській стороні на терені району № 5 цілковиту поразку. На теперішній час він цілком втрачений. Сталося це внаслідок застосування польським командуванням помилкової тактики. Наша позиція у цій справі була наступною: організувати самооборону польських сіл; превентивних акцій проти руських сіл не проводити, а знешкодити тільки тих осіб, які керували діями українців. Тим часом керівництво ЗВЗ, початково дотримуючись цієї тактики, у подальшому її змінило та перейшло до організації відплатних акцій; за допомогою людей з Томашівського повіту розпочалося палення руських сіл та мордування їх мешканців, котрі першими потрапили під руку. Подібні дії викликали контракцію з боку українців та окупантів і замість того, щоб покращити становище польської людності, навпаки його погіршили, оскільки загони ЗВЗ після проведення антиукраїнських нападів відійшли у безпечні місця..."¹⁸³.

Після відступу I-го батальйону БХ панівною силою в Грубешівському повіті стала УПА. Із-за Бугу, а також дистрикту "Галичина" до повіту надійшли численні українські загони. 1-го квітня вони подолали р. Солокія і вщент спалили польське село Острів, що розташовувалося західніше Кристинополя. У південно-східній частині повіту командуванням УПА був утворений спеціальний "тактичний відтинок Холмської землі", який у подальшому мав стати на перешкоді керівництву АК у наданні допомоги полякам Львова під час можливих українсько-польських боїв за місто. На противагу УПА виступило угруповання томашівських загонів АК і БХ чисельністю 2 тисячі бійців, яке зосередилося в околицях Лашчова. У квітні на цьому відтинку утворився регулярний фронт. Бої тривали до червня 1944 р. і були призупинені тільки у зв'язку з підходом східного фронту. Їх наслідком став відступ загонів АК за р. Гучва також на території Томашів-Любельського повіту¹⁸⁴.

Як слушно зазначають польські дослідники, бої між українськими і польськими збройними формуваннями у південній Люблінщині протя-

гом 1943—1944 рр. були одними з найкривавіших на сучасних землях Польської Республіки. Кожна із сторін конфлікту мала близько 3—4 тисяч жертв¹⁸⁵. Переважну більшість цих жертв становило цивільне населення.

На початку 1944 р. українсько-польський конфлікт поширився і на територію Східної Галичини. Якщо керівники ОУН і УПА в своїх стратегічних планах продовжували відводити боротьбі з поляками роль “третього фронту”, то для підпілля АК Львівського, Тернопільського та Станіславського округів, як до цього часу і Волинського, протиборство з українським визвольним рухом, який поставив собі за мету “деполонізувати” західноукраїнські землі, стало чи не найважливішим напрямом діяльності.

Активізація на території дистрикту “Галичина” розбудованої упродовж 1943 р. на Волині і Поліссі УПА була пов’язана з піднесенням у тилу німців радянського партизанського руху (карпатський рейд у Станіславський регіон Сумського з’єднання під командуванням С. Ковпака в липні-серпні 1943 р.) та наближенням до західноукраїнських земель Червоної армії (4 січня 1944 р. неподалік Сарн в районі поселення Рокитно радянські війська вступили на довоєнні східні польські землі). Під тиском наступаючої Червоної армії окремі загони УПА були змушені відійти на територію прилеглих до Волині північних районів Тернопільщини і Львівщини та розпочати підготовку до можливої збройної сутички з більшовиками вже тут — у твердині українства. Як відомо, керівництво ОУН(Б) відводило Галичині вирішальну роль у боротьбі за створення УССД. Тому існуюча тут АК, яку підтримувала місцева польська людність і котра мала власні наміри відстояти за будь-яких обставин територіальну цілісність довоєнної Польщі, поза сумнівом, ставала не меншим ворогом українців, ніж більшовики та гітлерівці, до того ж слабкішим за двох останніх.

Підрозділи УПА-Захід (26 січня 1944 р. наказом ГК УПА її командувачем було призначено майора В. Сидора — Ростислава Вишитога, Шелеста) і боївки Служби безпеки ОУН(Б) здійснювали напади й удень, і вночі. Вони нападали на поодиноких поляків або невеличкі групи польського сільського населення, яке працювало в полі або переїздило з однієї місцевості до іншої. Поряд з цим упівці нападали на скупчення польських родин, які мешкали в українських селах або неподалік від них. Зрештою поступово масового характеру почали набувати напади загонів УПА за підтримки частини місцевого українського населення на великі польські села та колонії.

Протягом перших двох місяців 1944 р. напади УПА поширилися на північну та західну частини Тернопільщини, а також на північну та східну частини Львівщини, зокрема, їх зазнали польські поселення Рава-Руського, Сокальського, Яворівського, Радехівського, Кам’янецького, Жовківського та Перемишлянського районів. Внаслідок цих нападів поляки або гинули, або намагалися втекти до інших польських поселень і навіть у великі міста, де вони могли розраховувати на захист з боку німецької окупаційної адміністрації. Все частіше поляки тікали до Центральної Польщі. Лише в одному випадку в цей період — в с. Ганачів на Перемишлянщині — вояки АК активно виступили на захист села в ніч з 2 на 3 лютого 1944 р., хоча все рівно згідно зі звітом

польського командування Львівським округом, загинуло кілька десятків осіб¹⁸⁶.

Про перебіг бою в селі Ганачів зберігся звіт й українських повстанців. В ньому зазначено: “Уночі з 3 на 4 лютого відділ Сіроманців провів акцію пімсти* проти польського села Ганачів. Вбито понад 180 людей, поранено коло 200, решта згоріла у вогні. Село спалено у 80 %. Уціліли лише муровані будинки і костел. Ляшня чинила запеклий опір... Ми не зазнали людських втрат”¹⁸⁷.

Підкреслимо, що сотня “Сіроманців” (командир Яструб) входила до складу третьої військової округи УПА “Лисоня” (командир Остап)¹⁸⁸. Військова округа УПА “Лисоня” мала в своєму розпорядженні до 18 бойових сотень (близько 2700 рядових і старшин) і завдала, зокрема, на Тернопільщині відчутних ударів як по польському підпіллю, так і по місцевій польській людності¹⁸⁹.

Після перших масових антипольських акцій командувач Львівського регіону АК полковник В. Філіпковський (Чис, Янка) 25 лютого 1944 р. видав наказ, адресований усім солдатам АК. В ньому, зокрема, зазначалося: “В цей важкий для нас час ми не маємо права впадати у розпач. Не ми розпочали цю боротьбу, а українці, (цей погляд не поділяло керівництво ОУН(Б). — Авт.) щоб знищити “польськість” як на Волині, так і на наших землях. Ми змушені взяти участь у цій боротьбі, аби захистити наші родини, оселі та життя. Це природне право кожної людини... Ви повинні зосередитися разом зі своїми родинами у великих польських поселеннях та з усією ретельністю підготуватися до оборони, а у разі нападу — вступити у боротьбу. Тільки належна організація оборони та рішуча боротьба здатна захистити вас від різанини, жертвами якої стали останніми днями сотні наших співвітчизників”¹⁹⁰.

Після появи цього наказу поляки вирішили провести в українських селах силами боївки “Кедив” (“Керівництво диверсіями”) Львівського округу АК “пацифікаційну операцію”. Вона повинна була носити характер “відплати за дії УПА”, і водночас переслідувала мету запобігти можливим новим нападам українських збройних угруповань. Операцію було проведено у період 15—22 березня у декількох українських селах, серед яких, наприклад, були Хлебовичи на Перемишлянщині, Черепин і Лопушна на Львівщині. Її наслідком стала загибель близько 130 цивільних українців, а в Хлебовичах — і 6 поляків, які розмовляли українською мовою¹⁹¹. “Пацифікаційний” рейд “Кедив” Львівського округу АК викликав осуд з боку польського населення, а ще більший — з українського боку, адже українські селяни сіл Хлебовичи і Черепин до того часу не брали участі в антипольських акціях. Нова хвиля нападів УПА, що мала місце відразу ж після повернення загонів “Кедив” до Львова, засвідчила, на думку польського командування, без-

*Нападам УПА на с. Ганачів у лютому 1944 р. передували події осені 1943 р. В середині жовтня 1943 р. жертвою українців у Ганачеві став поляк на прізвище С. Вейс. Відповіддю на це місцевих поляків стало затримання і передача в руки кримінальної поліції в Перемишлянах двох сотників УПА. Кріпо в Перемишлянах складалося з поляків, серед яких були також члени АК. До того ж, у січні 1944 р. в с. Ганачів поляки приймали групу радянських партизанів із загону полковника Д. Медведєва.

глуздість подібних акцій АК та переконала в необхідності змінити тактику дій.

В зібраннях документів з'єднань західних груп УПА-Захід, що діяли на території Львівщини, Тернопільщини, Станіславщини та у так званому "Закерзонні"¹⁹², а частково і в документації з'єднань південних груп УПА-Південь (окрім інших регіонів Західної України, діяли також на півночі Тернопільщини)¹⁹³ і крайового проводу ОУН на ЗУЗ, що зберігаються в ЦДАВО України у Києві, можна віднайти чимало звітів українських повстанців з перебігу акцій, організованих проти польських поселень, а також про бої як із суто польськими національними воєнізованими формуваннями (АК, БХ), так і тими, що знаходились під контролем німецьких або радянських військових і в яких перебували поляки (наймасовішою в Східній Галичині була їх участь у радянських "винищувальних батальйонах"). Зміст звітів однозначно свідчить про те, що антипольські акції виконувалися за наказом вищого військового і політичного командування ОУН і УПА (деякі з наказів навіть збереглися). Причиною всіх акцій, як правило, називається співпраця поляків з гестапо, кріпо та іншими німецькими, а також радянськими "чинниками"¹⁹⁴.

Щодо останнього, то в інструкціях Проводу ОУН(Б) з цього приводу зазначено, наприклад, наступне: "З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із союзними з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишати землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)"¹⁹⁵.

У наказі кустовим провідникам і референтам від 9 лютого 1944 р. ставилося навіть завдання "знищити всі стіни костьолів та інші польські молитвенні споруди; знищити присадибні дерева так, щоб не залишилося ознак, що там міг хтось колись жити (не знищувати фруктових дерев при шляхах сполучень); до 25 лютого 1944 р. знищити всі польські хати, в котрих раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці, хати слід розібрати. Якщо цього не буде зроблено, то хати будуть спалені і люди, що в них живуть, не будуть мати, де перезимувати. Коли залишиться що-небудь польське, то поляки матимуть претензії до наших земель)"¹⁹⁶.

Вищецитовані документи, поза сумнівом, свідчать про те, що українські повстанці були сповнені рішучості позбутися "нелояльного" по відношенню до них польського населення на території своїх повстанських дій за будь-яку ціну, і навряд чи будь-кого з українських керівників серйозно турбувало тоді питання, наскільки високою буде та ціна.

Процитуємо уривок зі звіту про тогочасну ситуацію в Східній Галичині співробітників Східного бюро департаменту внутрішніх справ Делегатури польського емігрантського уряду, який дає можливість поглянути на неї польськими очима: "У березні 1944 р. по всій Східній Малопольщі (Східній Галичині. — Авт.) прокотилася нова, ще страшніша за попередню, хвиля мордувань польської людності, здійснюва-

них українськими бандами. Таким чином, це вже третя фаза української злочинної акції. Перша з них тривала до середини грудня 1943 р. і полягала у мордуванні поодиноких поляків. На території Східної Малопольщі було тоді вбито близько тисячі осіб. Друга фаза розпочалася напередодні Різдва Христового і тривала протягом січня і лютого. Вона полягала вже не стільки на здійсненні індивідуальних вбивств, скільки на проведенні організованих нападів численних і добре озброєних українських банд на цілі польські поселення, що були, переважно, безборонними. Жертвою гайдамацьких елементів стали в той час, найправдоподібніше, близько 2 тисяч поляків. Внаслідок акції українських банд поляки почали скупчуватися у великих польських осередках і організовувати самооборону. Дії українців цього разу були спрямовані, передусім, проти цих скупчень. Злочинні українські елементи стверджують, що концентрація поляків у більших осередках їм нічим не допоможе. Визначення кількості жертв за період від березня 1944 р. є поки що неможливою справою, але у будь-якому випадку ця кількість дуже велика”¹⁹⁷.

Важко погодитися з тими оцінками, які даються в цьому документі українському самостійницькому рухові, проте фактичний бік подій видається більш-менш вірогідним. Тим більше, що не лише згадувані вище звіти українських командувачів різного рівня підтверджують факт проведення загонами УПА в першій половині 1944 р. у Галичині значної кількості антипольських акцій. Це визнають і українські дослідники тих подій. Наприклад, Л. Шанковський називає 201 проти-польську акцію з проведених за цей період і підсумовує, що їх жертвами стало 5100 осіб¹⁹⁸.

Надалі поляки всього східногалицького регіону цілком зосередили свою увагу на організації в польських поселеннях самооборони. По-перше, як і на Волині, в Галичині з кількох розташованих неподалік одне від одного сіл з польським населенням вони почали утворювати оборонні пункти чи бази, які обгороджувалися та обносилися ровами. Для захисту цих укріпрайонів створювалися спеціальні групи людей, що склалися з місцевих жителів.

По-друге, з кінця березня йшла організація партизанських (лісових) загонів, які мали взаємодіяти з базами самооборони ззовні. Ці загоны не завжди були лісовими з точки зору їхньої дислокації. Тільки декілька з них розташовувалися у лісах. Бійці цих загонів, а це були переважно вояки АК, мешкали у землянках, курінях та наметах. Однак більшість польських партизанів були розквартировані у сільських будинках, хоча і в тих селах, що знаходилися неподалік від лісів. Створення і озброєння партизанських загонів стало можливим завдяки отриманню 18 березня 1944 р. в районі поселення Чишки першого на території Львівського регіону АК союзницького англо-американського вантажу зі зброєю¹⁹⁹.

Варто наголосити на тому, що деякі з офіційно діючих у Львові польських благодійних організацій, зокрема, Головна опікунська рада (Рада глупна опекуньча — РГО) звернулася до губернатора дистрикту “Галичина” О. Вехтера з проханням дати дозвіл на концентрацію польської людності у найпотужніших польських осередках та її озброєння. Окупаційна адміністрація відмовила в наданні зброї полякам,

проте пообіцяла розташувати в польських поселеннях німецькі залоги. Коли про це дізнався командувач Львівського регіону АК полковник В. Філіпковський, він категорично відхилив можливість подібної організації самооборони в співпраці з німцями²⁰⁰. Проте документи свідчать, що самі керівники польських самооборонних осередків неодноразово користалися з німецької допомоги.

Важливо також підкреслити, що на території дистрикту “Галичина” німецька адміністрація докладала значних зусиль, аби не допустити в суспільстві анархії, яка, безумовно, найгіршим чином могла позначитися на ефективності господарювання місцевого населення, а отже, на становищі самих німців. Дії радянських партизанських загонів, так само, як і протипольські акції УПА, котра щоразу міцніла, підривали стабільність німецького тилу та сприяли цій анархії. Ще в серпні 1943 р. віце-губернатор дистрикту О. Бауер у зверненні до керівництва УЦК, а опосередковано і до митрополита А. Шептицького вимагав, аби вони “заспокоїли своїх співвітчизників і, передусім, молодь”. У протилежному разі німці погрожували проведенням масових репресій в середовищі української інтелігенції ГГ. В провінції представники окупаційної влади залякували тим, що за кожного вбитого поляка розстрілюватимуть 10 українців, а за кожного вбитого німця — 100 українців²⁰¹.

Є чимало прикладів, коли польські бази самооборони на території Східної Галичини підтримувалися німцями. Як визнавали самі бійці АК, присутність німців у деяких польських селах зменшила загрозу нападів на них з боку УПА²⁰². Чимало траплялося і таких випадків, коли німці відбирали у поляків зброю, а керівників баз заарештовували. Показовим прикладом такого ставлення німців може бути база самооборони в селі Адами Кам’янецького району. Завдяки одержаній від німців значній кількості зброї місцевій самообороні вдалося навесні 1944 р. двічі відбивати потужні напади загонів УПА. Однак приблизно 16 квітня німці всю зброю відібрали, мотивуючи свої дії тим, що поляки нібито підтримують радянських партизанів. Наступної ночі українські повстанці атакували безборонне село. Частина мешканців загинула, а село було цілком спалене²⁰³.

Неодноразово німці застосовували репресії також щодо тих польських поселень, мешканці яких самі здобували зброю та переховували її у себе. Так, наприклад, сталося у квітні з членами бази самооборони села Рудки біля Кам’янки Струмилової²⁰⁴. Чим ближче надходила Червона армія і чим частіше траплялися випадки польсько-радянської військової співпраці, тим гірше німці ставилися до поляків та відмовляли польським базам самооборони у підтримці. Німецька пропагандистська машина почала перекладати відповідальність за вбивства поляків на радянських військових²⁰⁵.

Протягом квітня постали перші на території Львівського округу АК міцні польські бази самооборони в селах Ганачів, Білка Крулевська та Білка Шляхетська. Двом останнім базам довелося винести основний тягар боротьби із загонами УПА, а також надання допомоги сусіднім польським поселенням, що знаходилися на схід та південь від Львова. Організуючи тут самооборону, місцеве командування АК поділило всіх чоловіків, здатних тримати в руках зброю, на взводи та відділен-

ня. Старші за віком чоловіки мали забезпечувати протипожежну охорону, а також допомагати жінкам в опіці над дітьми та хворими. Хоча в організації самооборони були задіяні майже всі мешканці сіл, однак до складу АК включали небагатьох, і тому існуюча до того часу система конспірації — система трійок — зберігалася надалі. Функції командувачів взводів і відділень було доручено тільки тим особам, які склали присягу та стали бійцями АК.

Проте у польського командування на Львівщині не вистачало не лише офіцерів, але навіть підхорунжих та старших підофіцерів. Кожне з відділень мало власну дільницю самооборони, а також вартовий пост. Білку Шляхетську захищало 12 взводів, а також 2 опергрупи. Меншу за чисельністю населення Білку Крулевську — 4 взводи і 1 опергрупа. Вночі опергрупи надсилалися до сусідніх польських або українсько-польських сіл з тим, щоб у випадку нападу на них загонів УПА утримувати оборону цих сіл до моменту надходження допомоги із Білок. Між Білками за допомогою кінних зв'язківців поляки підтримували постійний зв'язок. В самих селах, на кожному подвір'ї вони викопали схрони, що з'єднувалися підземним коридором з помешканням та мали декілька виходів. Зброю вдень поляки ховали, наприклад, у закопані в землю бочки, засаджені поверх квітами. Загальне командування самообороною всього осередка здійснював поручник АК М. Б. Чайковський (Томаш) ²⁰⁶.

У квітні напади загонів УПА поширилися також на польські поселення, розташовані на захід від Львова. Особливо загрозливою стала ситуація для польської людності на території Любачівщини. У самому Любачіві з'явилися листівки із закликами до поляків залишити українські етнічні землі. Напруження у відносинах між українським і польським населенням в цьому регіоні було значною мірою викликано подіями вже згадуваної вище “грубешівської революції”, яка відбулася на території південної Люблінщини, що межувала з Львівським округом АК.

В середині квітня відбулися бої формувань УПА і польських відділів “Кедив” на території Жовківського району, зокрема, біля села Станісловка. У звітах місцевого командування АК зазначалося, що напади загонів УПА на польські поселення та бої з місцевою самообороною відбувалися на зовсім близькій відстані від м. Жовква, а тому, коли там горіли оселі, клуби диму і вогню можна було побачити навіть з міста ²⁰⁷.

У другій половині квітня галицькі добровольці, мобілізовані до підрозділів дивізії “СС-Галичина”, спалили польські села Будки Незнанівські на Кам'янецьчині та Павлів на Радехівщині за опір та небажання їх мешканців залишити українську територію. Взагалі на той час на території Кам'янецького, Радехівського та Сокальського районів польського населення вже майже не залишалося ²⁰⁸.

В трохи кращому стані перебували поляки, в тому числі польські військові формування, у районах Яворів, Грудек Ягеллонський та Рудки. Втім, тут також внаслідок втечі протягом першого кварталу 1944 р. великої кількості осіб до Центральної Польщі чисельність місцевих загонів АК значно скоротилася. На території Яворівщини польська людність зосереджувалася вже тільки в трьох місцевостях — самому Яворові, Краковці та Великих Очах. Відносному посиленню місцевих

польських баз самооборони сприяла та обставина, що на цій території до липня 1944 р. загони АК отримали в якості англо-американської союзницької допомоги 12 вантажів зі зброєю (це була майже половина від всієї кількості вантажів, отриманих ними на території Східної Галичини), що дало змогу порівняно добре озброїти місцеві польські лісові загони. Вже з кінця березня під Мостиською йшло формування першого на території Львівського регіону польського партизанського загону під командуванням З. Кубського (Лех)²⁰⁹.

У польській підпільній документації звернуто особливу увагу на активність польських партизанських загонів, а також інтенсивність українсько-польських боїв на території Львівського округу в червні 1944 р. Наближення Червоної армії до Львова, а також зростання бойових можливостей АК у зв'язку з її підготовкою до здійснення так званої "поширеної диверсійної акції "Бужа" ("Буря"), підштовхнули польське командування до поновлення антиукраїнських репресивних акцій. В ніч з 9 на 10 червня силами лісових загонів за підтримки мешканців сіл Чишки, Ганьчар, Віннічки та обох Білок було спалено українське село Шоломия. У відповідь на напад 13 червня загонів УПА на село Румно біля Комарно місцеві відділи АК та БХ вбили понад 20 провідних українських діячів — мешканців сусідніх сіл, а в селі Конюшки Тулігловські спалили 10 українських господарств²¹⁰.

На території Самбірщини в деяких українських селах з'явилися листівки наступного змісту: "До української людності Східної Малопольщі (Східної Галичини. — Авт.). Українці! Напади ваших банд на мирне польське населення та його мордування у злочинний спосіб унеможливають наше співжиття і змушують нас до відплати. Наказуємо українській людності впродовж 48 годин залишити місцевості, де проживають поляки. Невиконання наказу буде покарано смертю. Командувач відплатними польськими загонами Ярема"²¹¹. Навряд чи польські листівки подібного змісту, а також "відплатні" акції загонів АК могли запобігти подальшому розгортанню українсько-польської ворожнечі.

Крайовий провід ОУН на ЗУЗ вимагав усі терористичні акти поляків проти українців протоколювати і "слати догори"²¹². Аналогічні інструкції він давав щодо обов'язковості складання звітів про всі "відплатні" акції українських боївків. Звіти з антипольських "відплатних" акцій мали складатися за єдиною схемою та виглядали приблизно так: "17. IV. 44 р. відділ УПА (самооборонний відділ) провів відплатну акцію в с. Рудки коло Любачіва... Опис акції... Втрати ворогів... Наші втрати... Що здобуто... Як заховувалося населення... Заключення: Згадану акцію проведено тому, що польське село своїм шовіністичним ставленням до всього, що українське, шкодило не лише нашим визвольним змаганням, але й українському населенню як такому, бо навіть загрозувало сусіднім українським селам своїми частими нападами"²¹³.

Своєрідним узагальненням мотивів проведення антипольських "відплатних" акцій був наказ командувача УПА-Захід полковника Шелеста від 10 липня 1944 р.: "Провокації, доноштво і вислужництво поляків німцям і большевикам має вже свою ганебну історію. Наказую постійно по поляках вдаряти до остаточного винищення з цих земель. Черговість протипольських акцій: а) нищення бойової сили ворога;

б) активісти і сексоти; в) відплатні акції. Форми: а) з'єднана акція відділів на польські скупкища; б) непокоюча акція підвідділів, стеж і т. д. Як і передне не вільно ліквідувати жінок і дітей. В деяких випадках визвати поляків терміново покинути українські землі”²¹⁴.

Особливо дошкульних ударів завдали українські повстанці по польських осередках та цивільному населенню на території Тернопільщини. Як зазначав в організаційному звіті № 240 від 1 березня 1944 р. командувач АК генерал Т. Бур-Коморовський на Тернопільщині: “...жертвами українських злочинів стали у серпні 1943 р. — 45 осіб, у вересні — 61, у жовтні — 93, у листопаді — 309, у січні 1944 р. — 466...”²¹⁵.

Українська активність в цьому регіоні пояснювалась, по-перше, невеликою різницею в кількості української і польської людності (відповідно до перепису 1931 р. співвідношення було таким — 872 тисячі греко-католиків на 586 тисяч римо-католиків)²¹⁶, по-друге, тим, що місцеві польські воєнізовані формування становили тут поважну силу, а Тернопільський округ АК, на думку самих польських підпільників, вважався найкраще організованим з усіх інших округів Галичини²¹⁷.

Упродовж січня—березня 1944 р. польські поселення зазнавали нападів загонів УПА, а також відділів дивізії СС “Галичина” вже по всій Тернопільщині. Особливо масового характеру ці напади, а також вбивства, що їх супроводжували, набули в лютому. Згідно з повідомленнями місцевих керівників АК, тоді від дій УПА та українських військових підрозділів, що знаходились на німецькій службі, загинуло в селі Мала Березовиця (Збаразький район) — 131 особа, в селі Лапівці (Борщівський район) — 80 осіб, в селі Коростятин (Монастирський район) — 78 осіб, в селі Бичковиці (Чортківський район) — 73 особи, в селі Гермаківка (Борщівський район) — 30 осіб і т. д.²¹⁸

Не можна не згадати про те, що найбільша кількість людей загинула під час “пацифікації” 28 лютого 1944 р. польського поселення Гута Пеняцька на Бродівщині. Напередодні трагедії в селі якийсь час перебував радянський партизанський загін на чолі з лейтенантом Б. Крутківим зі складу угруповання полковника Д. Медведєва. Спільними зусиллями радянських партизанів і місцевого польського загону “Кедив” на чолі з К. Войчеховським (Сатира) було проведено декілька антинімецьких диверсійних акцій, зокрема, висаджено в повітря залізничний міст в районі поселення Плухів. Члени польської бази самооборони з Гуті Пеняцької під командуванням М. Шерочука надали допомогу радянському розвідникові М. Кузнєцову в його подорожі до Львова та налагоджені контакти з місцевим керівництвом Гвардії Людової.

Звіт представників Делегатури польського емігрантського уряду з приводу “пацифікації” Гуті Пеняцької однозначно вказує на відповідальність за неї підрозділів дивізії СС “Галичина”. З огляду на те, що в українській науковій літературі заперечується причетність до вбивств у цьому селі солдатів дивізії, а відповідальність покладається на німецький каральний загін, процитуємо уривок зі звіту про ці події.

“...Напад відділу СС на село був наслідком доносу української поліції з поселення Підгірці, яка надала німцям інформацію про те, що поляки в Гуті Пеняцькій переховують євреїв, підтримують більшовицьких партизанів, зберігають зброю і т. ін. Коли українські есесівці

прибули до села з метою проведення ревізії та почали грабувати місцеву людність, розмовляючи між собою українською мовою, поляки, вважаючи, що мають справу, як це часто бувало, з переодягненими звичайними бандитами, почали боронитися. Тоді з Підгірців до села підійшов міцний український загін СС, який, оточивши його кільцем, почав мордувати людей...”²¹⁹.

Далі у звіті йдеться про жорстокі методи знущання над людьми, які важко вгадати і у можливість яких водночас важко повірити. Кожний, хто читатиме цитований тут документ, переконається в цьому. Окрім людей, що загинули від куль, значну кількість жертв Гути Пеняцької становитимуть мешканці села, яких спалять у стодолах. Загалом під час “пацифікації” загине понад 500 осіб. Урятуватися втечею вдасться близько 50 особам. Саме село — 172 хати — буде спалено вщент. На офіційний запит поляків у представників влади дистрикту про причини “пацифікації” німці дадуть відповідь, що “вона була спричинена помилкою”²²⁰.

Докладний опис у звіті сцен мордування в Гуті Пеняцькій свідчить про те, що дізнатися про події в селі автори звіту могли лише від їх свідків. Виникає питання, чи могли помилитися останні щодо того, з ким мали справу вже під час мордування людей у костьолі, стодолах та інших місцях, які згадуються у звіті? Все може бути. А тому подамо іншу версію подій в Гуті Пеняцькій, що міститься у нещодавно опублікованій праці, присвяченій історії дивізії “Галичина”.

“Бойове хрещення галицьких добровольчих відділів припало під час атаки стрільців другого куреню 4-го полку на польське село Гуту Пеняцьку (Бродівщина)... В результаті атаки українських вояків 23 лютого 1944 р. двоє з них загинуло. Підрозділ відступив під наступом польських партизанів, які, втім, з флангу зазнали удару з боку місцевого відділу УПА, поінформованого про присутність у місцевості українських галицьких добровольців. Ним був повстанський курінь особливого призначення “Сіроманці”, яким командував Дмитро Карпенко (Яструб). Після цього німецький каральний підрозділ спалив цей населений пункт і знищив більшість його мешканців”²²¹.

Як відомо, 4-й та 5-й полки дивізії “СС-Галичина” були підпорядковані не військовому, а поліційному німецькому керівництву, зокрема, вищому керівникові СС і поліції ГГ. Ця обставина, з одного боку, викликала невдоволення галицьких добровольців, які прагнули бути в дивізійних полках, а не в німецькому поліційному підпорядкуванні, а, з другого боку, сприяла встановленню найтісніших зв’язків між підрозділами цих полків та загонами УПА²²².

29 лютого 1944 р. у вказівках окружного провідника ОУН Збуя до штабу військової округи УПА і повітових провідників зазначалося: “На терени ЗУЗ прибули малі частини “СС Дивізії Галичина”. На підставі деяких відомостей і промов Вехтера і інженера Пиндуса (дня 22. II. 44 р.) можна здогадуватися, що влада уживе “СС Дивізію Галичина” до боротьби з партизанами на ЗУЗ. У зв’язку з цим доручається: а) нав’язати зразу стислий і добрий зв’язок з частинами Дивізії, переміщеними на ЗУЗ, головне з організованими людьми. В порозумінні з військовою референтурою організації визначити до тої цілі окрему фахову людину; ...в) використовувати “СС Дивізію Галичина”

до боротьби з більшовицькою партизанкою і польськими бандами на українських землях; ...д) в разі відступу німців з українських земель, в разі еventуального роззброєння чи вивезення “СС Дивізії Галичина” поза землі України належить усі частини долучити до УПА-Захід і забрати в ліс”²²³.

Проте, перше публічне підтвердження існуючої співпраці між УПА і дивізією “СС-Галичина” з’явилося лише у репортажі українського військового кореспондента в № 105 газети “Львівські вісті” від 10 травня 1944 р.²²⁴

Ще одна трагедія сталася в березні 1944 р. в невеличкому містечку Підкамень Бродівського району, де в місцевому домініканському монастирі солдатами дивізії “Галичина” і українськими партизанами було знищено понад 250 поляків. У згадуваній вище праці, як і в багатьох інших, присвячених історії дивізії СС “Галичина”, про події у Підкамені не згадується. Однак кількосторінковий звіт, який тут частково цитуватимемо, не залишає сумнівів щодо причетності галицьких добровольців до мордувань поляків у містечку.

За повідомленням керівництва Золочівського інспекторату АК, “...частина українських солдатів увійшла в середину місцевого монастиря, де сховалися люди, і почала вбивати всіх присутніх там, хто не встиг, або не зміг раніше втекти, інші українці ходили по хатах у містечку та вимагали показати “аусвейс”. Хто в “аусвейсі” був записаний поляком, того вбивали. Хто зміг довести, що не є поляком, був урятований”²²⁵. Приводом для проведення цієї акції стало переховування в монастирі зброї, про що, між іншим, німецька комендатура Підкаменя була поінформована і ставилася до цього нібито спокійно.

Цікавим, однак, є той факт, що саме напередодні трагедії в Підкамені, 2 березня 1944 р., з’явилася відозва під назвою “До охочих і української молоді”, авторами якої були українські військові, пов’язані з Військовою управою*. Всю провину за мордування польської, а водночас і української людності вони покладали на радянських партизанів. Військові підкреслювали, що “... боронь боже, якщо серед тих, хто припустився тих нелюдських діянь, знайдеться українська рука, вона буде виключена з української національної спільноти”²²⁶. У відозві йшлося про події в Гуті Пеняцькій.

Велика кількість жертв з польського боку була в одних випадках наслідком поганої організації самооборони (через відсутність вмілого командування, недостатню кількість зброї та набоїв тощо), в інших випадках пояснювалася тим, що загони УПА нерідко взаємодіяли з українською поліцією та підрозділами дивізії “СС-Галичина” і за таких обставин поляки не зважувалися на оборону, а ховалися, оскільки будь-який спротив німцям суворо карався. Після “пацифікації” Гуті Пеняцької деякі місцеві керівники АК заборонили приймати в селах радянських партизанів, адже їхня присутність в тилу у німців використовувалася останніми як привід для знищення осередків польської самооборони. Це зайвий раз підтвердила акція по знищенню в травні 1944 р. німцями села Ганачів²²⁷.

*Військова управа — допоміжний орган, створений при дивізії “СС-Галичина” для задоволення всіляких потреб її вояків.

Проте поляки не тільки продовжували забезпечувати радянських партизанів житлом та продуктами харчування, надавати їм необхідну інформацію про німців та УПА, брати участь у спільних з ними антинімецьких та антиукраїнських акціях, а й вступали до радянських загонів. У звіті генерала Т. Бур-Коморовського від 22 березня 1944 р. навіть повідомлялося про те, що "...з кожним днем усе більше людей чекає на більшовиків, як на захисників і месників за різанину, вчинену українцями" ²²⁸.

Як і у Львові, місцеві харитативні організації — польські комітети опіки (ПКО) — не дуже сподіваючись на здатність співвітчизників власними силами захистити себе, зверталися за допомогою у питанні створення загонів самооборони до німецької окупаційної адміністрації. Керівництвом тернопільського підпілля АК подібні дії розцінювалися як зрада Польській державі. Було відомо, що серед членів ПКО є чимало агентів гестапо, а тому співпраця з ними діячів підпілля в складі одних і тих самих адміністративно-військових структур ставала ризикованою справою для організації загалом. До того ж, надаючи допомогу польській самообороні, німці дуже часто намагалися використати її у своїх власних цілях: для боротьби з радянськими і навіть польськими партизанами, при проведенні ревізій сільськогосподарських продуктів серед, переважно, українського населення, у здійсненні облав на знову ж таки, передусім, українську молодь, призначену до вивезення в Німеччину тощо.

Лякало командування округу також те, як поставляться до подібної співпраці поляків з німцями після свого повернення більшовики. Інструкція командувача Тернопільським округом АК підполковника Ф. Студзинського (Скава) від 4 березня 1944 р. дозволяла "співпрацю" з ПКО лише окремим членам підпілля з метою проведення спостереження та контролю за їхньою діяльністю. Однак, незважаючи на категоричну заборону підполковника Скави "...під загрозою спеціальних судів будь-кому з членів організації вступати до утворюваних ПКО загонів самооборони...", аківці були змушені це робити ²²⁹.

З рапортів відділів бойового призначення АК постає картина загальної паніки та психозу, що охопила польське населення. Люди масово виїздили в західні райони ГГ. Так, лише протягом тижня місцевий комісаріат у м. Борщові видав близько 2500 перепусток для евакуації поляків до Краківського та Мехівського воєводств. Комендант Чортківського інспекторату капітан С. Чернецький підкреслював, що існуюча з боку УПА "...загроза має для населення більше значення, аніж наказ про утримання стану польського посідання (присутності. — Авт.)... Поляки, які, однак, вирішили тут залишитися, благанно прохають: зброї, зброї і ще раз зброї, якщо хочемо у найближчий час сюди повернутися. З боку поляків часто чути такі голоси: де наш уряд, де наша влада, що на це говорить Варшава, чому не прийде з якоюсь допомогою?" ²³⁰.

За таких обставин командувач Тернопільським округом АК підполковник Ф. Студзинський вимагав підвищити персональну відповідальність командирів усіх рівнів за організацію самооборони у підлеглих їм районах. Він наполягав на необхідності знімати недостатньо енергійних і висувати на керівні посади підфіцерів, рядових і навіть

тих, хто взагалі не служив у війську, тільки б вони відповідали вимогам часу. Керівники бойових відділів повинні були звітувати про стан самооборони 5 і 20 числа кожного місяця. Рапорти мали містити наступну інформацію: “1) які села і поселення зазнали нападів; 2) в яких поселеннях самооборона діяла, а в яких ні; 3) докладний перебіг бою; 4) власні втрати; 5) українські втрати”²³¹.

Найкраще організованими на території Тернопільського округу АК виявилися бази самооборони в наступних селах: Джуринська Слобідка (допомога в евакуації жителям с. Полівці під час нападу на село загонів УПА у січні 1944 р.), Косів і Хом'яківка (всі Чортківський район), Гутиски Бережанського району (відбила чотири напади УПА), Великий Тростянець Зборівського району, Вітин, Струтинські Вороняки і Черемошня Золочівського району (останньою відбито три напади УПА)²³².

Захисникам села Гутиски Бродівські допоміг відбити напад українських партизанів у лютому 1944 р. дислокований неподалік підрозділ вермахту²³³. В селі Сквашава на Золочівщині поляків у боротьбі з нападниками підтримали місцеві українці. А в селі Черниці на Бродівщині українські селяни тривалий час переховували вночі сусідів-поляків у своїх хатах доти, доки в березні 1944 р. не стався напад загонів УПА вдень²³⁴.

З вступом радянських військ на Тернопільщину українсько-польська ворожнеча не припинилася, вона лише набула нових форм²³⁵.

До організації самооборони і проведення “відплатних” акцій за напади на польські поселення формувань УПА фактично звелася бойова діяльність загонів АК Станіславівського округу. Поляки тут “особливо зразково” організували самооборону в селі Микуличин Надвірнянського району. На напади українських збройних формувань влітку 1943 р. місцева база самооборони не лише відповіла негайною та вдалою відсічю, але водночас польська акція спричинила німецьку “паціфікацію” сусідніх українських сіл. Згідно з донесенням командування Коломийського інспекторату АК внаслідок німецької каральної операції були розбиті деякі організаційні осередки “українських банд і загалом ця операція принесла українському рухові більше втрат, ніж нам завдали напади УПА на нашому терені до цього часу”²³⁶. На початку жовтня 1943 р. поляки під тиском українських збройних формувань були змушені залишити село Микуличин.

В 1944 р. потужні польські осередки самооборони постали в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський Рогатинського району, селі Корчунек Дашавський Стрийського району, селі Роздол Жидачівського району, м. Биткові та інших поселеннях. Крім того, поляки скупчилися у містах Рогатин, Долина, Калуш, Тлумач та Стрий. Проте у багатьох випадках місцеві керівники АК не змогли організувати самооборону, оскільки єдиний порятунок для себе польська людина вбачала у втечі на Захід. Дехто з поляків переходив у греко-католицьке віросповідання та змінював національність. На Станіславщині і Калушині це явище було особливо поширеним²³⁷.

Масова втеча поляків і, як наслідок, виникнення анархії у виробництві і суспільному житті Станіславського краю змушували німців брати під захист польське населення, сприяти в створенні ним баз самооборони

борони та їх озброєнні. Так, зокрема, після звернення станіславівського ПКО до шефа гестапо Ассмана з проханням надати допомогу у захисті від українців принаймні три польські бази самооборони — в поселеннях Медужі (Станіславський район), Беднарівці і Волосові (Надвірнянський район) — отримали по 20 гвинтівок²³⁸.

Особливістю українсько-польського протистояння на Станіславщині була присутність тут угорських військ, які стали “справжніми приятелями” місцевих поляків. Загони УПА неодноразово нападали на угорців, котрі, як правило, захищали польське населення²³⁹. Триваллий час німці заперечували проти проведення угорцями “відплатно-пацифікаційних” дій. На цьому ґрунті між німецьким та угорським командуваннями виникали гострі зіткнення. Зрештою німці поступилися і з другої половини травня 1944 р. угорці на території Дрогобицького, Долинського, Стрийського та Жидачівського районів розпочали масову репресивну акцію. Між німецько-угорськими підрозділами та загонами УПА відбулося чимало запеклих боїв. Наприклад, в околицях Солотвина битва між ними тривала декілька днів. Багато бійців УПА і тих осіб, які їх підтримували, були заарештовані. В Стрию, Станіславі та інших містах проводилися публічні розстріли²⁴⁰.

В антиукраїнських репресивних заходах активну участь взяла польська поліція. В дистрикті “Галичина” вона вперше опинилася саме на Підкарпатті. В травні 1944 р. до Долини прибули німецькі відділи, які були сформовані виключно з поляків Сілезії (“шльонзаків”). Польська поліція брала участь в “пацифікаціях” українських сіл Колодзейка, Велчинець, Сулатичі Калуського району, Белшів, Болашівка, Большовецька Слободка Станіславського району та інших²⁴¹.

Неодноразово вона надавала допомогу в обороні польських осередків, передавала аківцям зброю, провокувала німецько-угорські “пацифікації” українських сіл. Чимало поліцаїв, а також вояків вермахту польської національності приєднувалися до членів баз самооборони і навіть входили до їх керівного складу. Так, наприклад, заступником керівника бази АК в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський підпоручника Є. Поляка (Август, Пан) був дезертир вермахту “шльонзак” П. Круль²⁴².

Бази самооборони отримували допомогу і з боку тих поляків, які служили в німецьких адміністративних органах влади, зокрема, в кримінальній поліції. Непоодинокі випадки, коли до німців і тут на службу свідомо потрапляли члени підпілля. Наприклад, до станіславівського відділення державного корпусу безпеки, що підлягало львівській Делегатурі польського емігрантського уряду, входили поляки з кріпо, котрі, як зазначено в документах аківського підпілля, викликали цілковиту довіру²⁴³.

Серед польських партизанських (лісових) загонів, які брали активну участь у захисті польського населення, а також у проведенні “відплатних” антиукраїнських акцій слід назвати загін поручника З. Пацака з села Корчунек Дашавський, загін підпоручника Є. Поляка, який взаємодіяв з базою самооборони в селах Луковець Журавський і Луковець Вишньовський, загін підпоручника Т. Мічика, загін капітана М. Вілчевського, який здійснив у червні 1944 р. 100-кілометровий рейд через лісові масиви, опановані УПА (з села Корчунек Дашавсь-

кий в район нафтового басейну — до Биткова), та інші. Всі названі заго-ни діяли, головним чином, на території Стрийщини. В Коломийсь-кому інспектораті АК особливу активність у протидії українцям виявив загін С. Кошиби, зокрема, під час запеклих боїв з формуваннями УПА у квітні 1944 р. за м. Битков у Надвірнянському районі²⁴⁴.

Всі бійці польських лісових загонів були, як правило, аківцями, а керівники відповідних районів АК несли персональну відповідальність за організацію самооборони в селах і містах та діяльність партизансь-ких загонів на підлеглих їм територіях. Чимало польських партизанів прибуло на Станіславщину зі Львова, скориставшись курсючими по-тягами між Львовом і Стриєм. Завдяки отриманим протягом травня 1944 р. чотирьом повітряним союзницьким вантажам зі зброєю та на-боями місцеві польські бази самооборони та партизанські заго-ни трохи доозброїлися²⁴⁵.

За даними Головної опікунської ради, що їх подає польський до-слідник Г. Грицюк, до середини 1944 р. внаслідок бойових дій україн-ських збройних формувань в Східній Галичині загинуло 9490 осіб (відомі прізвища 2902 осіб), в тому числі 3280 — на Львівщині, 3825 — на Тернопільщині, 2385 — на Станіславщині²⁴⁶. За даними польсько-го підпілля (на наш погляд, завищеними) лише в першій половині 1944 р. зі Східної Галичини на захід мало виїхати близько 300 тисяч поляків²⁴⁷.

Згідно з даними українського підпілля, до середини 1944 р. із За-хідної України втекло близько 425 тисяч поляків²⁴⁸. За цими ж дани-ми, що їх подає український дослідник Л. Шанковський, до липня 1944 р. внаслідок бойових дій польських збройних формувань в Схід-ній Галичині загинув 521 українець²⁴⁹.

Не можна не звернути увагу на ту обставину, що криваве україн-сько-польське протистояння було впродовж 1943—1945 рр. постій-ним предметом публічних дебатів і переговорів між представниками української та польської громадськості, а також обох підпільних рухів у Західній Україні. Під тиском з боку німців, а також частини українсь-кої громади, яка засуджувала вбивства поляків, українські публічні діячі неодноразово виступали із заявами про необхідність збережен-ня спокою в суспільстві.

Так, під час розпалу конфлікту на Волині, 7 серпня 1943 р., пред-ставники УЦК видали відозву “До українських громадян” за підписом В. Кубійовича та його заступника К. Паньківського із закликом не під-даватися на провокації, незважаючи “на шалену ворожу пропаганду і напади партизанських банд, жертвами яких стала велика кількість українців, насамперед, на Люблінщині”. Ця відозва, в якій засуджува-лися “безвідповідальні руки”, що перебравли на себе право суду і смертної кари, поза сумнівом, була спрямована проти ОУН(Б)²⁵⁰.

10 серпня 1943 р. з пастирським листом до населення звернувся митрополит А. Шептицький. У листі підкреслювалося: “...Я вже де-кілька разів перестерігав усіх вірних перед страшними наслідками не-заховування п’ятої заповіді Божої, що забороняє передовсім чоло-віковбивство. Я вже не раз перестерігав перед всіма тими пристрас-тями, які промощують людині дорогу до того страшного злочину, що стягає на душу прокляття небес, а на тілі лишає п’ятно невинно прол-

лятої крові, не затерте навіть покаянням. Я перестерігав перед злобою, національною ненавистю, партійними роздорами, бажаннями пімсти на ворогах. Сьогодні мушу ще раз повернутися до цього застереження”. А. Шептицький звертався до “всіх старших за віком та шанованих людей у кожній гміні” і не приховував того, що злочини скоює українська молодь. “... Ви є їхніми батьками, — закликав митрополит, — а тому в цю важливу мить нашої історії доглядайте за своїми синами і намагайтеся їх уберегти від злочину, який би міг накликати на все суспільство велике нещастя”²⁵¹.

Подібні до цього листи із засудженням “гайдамацьких традицій”, котрі, як підкреслювалося в пастирських посланнях, завжди спрямовувалися проти поляків, але погано позначалася на українцях, оголосили й два інших представники греко-католицької церкви — єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський²⁵².

Тим часом у жовтні 1943 р. ОУН(С-Д) видала комунікат, в якому висловила жаль з приводу взаємних вбивств, у черговий раз вказуючи на те, що напруженість в українсько-польських відносинах спричинена попереднім правлінням польських урядів, невмирущим прагненням поляків до захоплення українських земель, мордуваннями польськими боївками українського населення на Холмщині та Грубешівщині, співпрацею поляків на Волині з німцями в складі допоміжної поліції та більшовицькими агентурними групами в нищенні українців. Українсько-польська ворожнеча, на думку керівників ОУН(С-Д), була також наслідком провокацій з боку Москви і Берліна.

У комунікаті підкреслювалося, що “ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають”, ОУН(С-Д) засуджує їх і закликає все українське громадянство “бути чутким на ворожу інспірацію та дотриматись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу”. Насамкінець у комунікаті зазначалося, що всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, провід ОУН(С-Д) уважатиме чужою агентурною роботою і рішуче їх поборюватиме²⁵³. Заперечення ОУН(С-Д) своєї причетності до вбивств польського населення свідчило про нещирість авторів цитованого документа.

Представники української інтелігенції в розмовах з поляками, а також під час своїх публічних виступів, чим далі, тим частіше засуджували антипольські акції співвітчизників, розуміючи їх шкідливі наслідки для самих українців, а водночас їхню безцільність з точки зору реалізації українських державницьких прагнень. Втім, на жаль, люди подібних поглядів не могли тоді вплинути на ситуацію, що склалася в Західній Україні.

А тому непочутими залишалися голоси офіційної української преси про “лісову бестію, яка виходила вночі за здобиччю і мордувала безборонну людність”. Так само не мали відповіді чергові пастирські листи представників греко-католицької церкви, нові звернення пропагандистів з УЦК, що були зроблені під час березневих 1944 р. нарад у Львові, на яких головною темою обговорення була справа організації протидії “акції” ОУН(Б)²⁵⁴.

Так само під час контактів члена центрального проводу ОУН(Б) І. Гріньоха (Герасимівський) з представниками німецької служби без-

пеки і поліції в Генерал-губернаторстві в березні-квітні 1944 р. останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій, на що той відповів, що ОУН зробить це, але за умови, “якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною припинення польського терору проти них”²⁵⁵.

Не призвели також до послаблення взаємної ворожої налаштованості переговори між представниками АК і Делегатури польського уряду з одного боку та діячами обох фракцій ОУН з іншого. Офіційні розмови щодо досягнення порозуміння і припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття, а також навіть заради укладення угоди про можливу подальшу співпрацю проти спільних ворогів проводилися, як правило, у Варшаві та Львові, хоча відомі випадки українсько-польських контактів у Кракові, а також на Волині.

Про конкретний зміст цих зустрічей, а також їх наслідки в українській і польській науковій літературі написано чимало²⁵⁶. Загалом переговори між представниками двох воюючих армій зводилися до того, що польська сторона не вірила у непричетність проводу ОУН(Б) до масових вбивств поляків і вимагала від останньої публічного їх засудження, тоді як українська сторона продовжувала наполягати на тому, що ОУН не несе відповідальності за антипольський терор, що він виник довільно і з вини самих поляків. Крім того, польські учасники зустрічей, дотримуючись вказівок свого уряду щодо необхідності взаємодії з наступаючою Червоною армією, відкидали пропозицію українських повстанців про проведення спільної боротьби проти останньої.

Контакти між представниками УПА і АК мали місце навіть під час радянсько-німецьких боїв за Львів, коли місцеві аківські формування надавали допомогу підрозділам Червоної армії та відверто не рахувалися з вимогами української сторони. Чимало тоді на території Львівщині відбулося і збройних сутичок між українськими і польськими збройними загонами. За повідомленням газети львівських націонал-демократів “Слово польське” від 27 липня 1944 р. одна з таких сутичок сталася у самому Львові під час боїв за собор святого Юра²⁵⁷.

Новому етапу загострення українсько-польських взаємин сприяли дії радянської влади в Західній Україні, спрямовані на мобілізацію місцевого населення до Червоної армії, залучення його до роботи в місцевих адміністративних органах, міліції, так званих “винищувальних батальйонах” (“стрибках”), а також обмін населенням, що проходив у відповідності до підписаної 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ).

Наприклад, у рапорті від 8 серпня 1944 р. про ситуацію в Чортківському інспектораті Тернопільського округу АК його командувач капітан С. Чернецький (Венцлав) зазначав: “З першого погляду ставлення Рад до поляків нібито прихильне. Більшовики приймають їх в усі адміністративні установи, однак прагнуть до того, щоб повсюдно були представлені також українці, підкреслюючи цим, що останні є спадкоємцями цих територій. Вже за Рад у Борщові сталися випадки мордування поляків українськими бандами. У відповідь на польську інтерпеляцію з приводу того, чому Ради не реагують на це, комендант

місцевого винищувального батальйону пожалкував за тим, що німці не вимордували всіх поляків”²⁵⁸.

Варто зауважити, що окремі керівники польського підпілля, зокрема львівський окружний делегат польського емігрантського уряду А. Островський доклав багато зусиль, заохочуючи поляків до вступу у “винищувальні батальйони”, діяльність яких була спрямована головним чином на знищення українського незалежницького руху. Проте переконувати поляків у необхідності “співпраці з радами”, а на території Польщі — з ПКНВ і не було потреби. Ті з них, хто хотів вижити, мали або виїхати у безпечне місце, або змушені були співпрацювати. Доля українців була подібною.

Щодо поляків, то різниця між ними полягала лише у тому, що одні свідомо йшли у різного роду воєнізовані формування, щоб отримати зброю і помститися українцям, а інші таким чином рятували своє життя і життя своєї родини. Чимало бійців АК отримали посвідчення учасників радянського партизанського руху і незабаром опинилися в “стрибках”. Поряд з цим близько 50 тисяч бійців польського антинімецького руху Опору наприкінці війни знаходилося в радянських та польських концтаборах.

У зв’язку з вищесказаним зауважимо, що не можемо не поділяти точку зору українського дослідника Я. Ісаєвича, який писав: “шануючи своїх національних героїв, українці не можуть заплющувати очі й на геройство тих, хто воював за Польщу, зокрема й на тих теренах, де ідея відбудови польської держави була, з українського погляду, неслухна, а з точки зору польських можливостей — нереалістична”²⁵⁹.

В документах ОУН радянська дійсність після повернення в Західну Україну Червоної армії була представлена таким чином: “Всі бояться вже не так більшовиків, як новоствореної польської поліції, яка беззупинно шастає по селах, ревізує і тероризує населення. Поляки сильно підбадьорені і мають великі привілеї. Поляки на мобілізацію йдуть заложно від терену. З Борщівщини і Копичинеччини йшли масово, окремими відділами, з прапорками і піснями. Зі Скалатчини йшли разом з українцями і розділилися щойно у с. Стриївці під Збаражем...”

Польської поліції є по селах багато, наприклад, в с. Вікно — 48 осіб, в с. Сороцьке — 24, а польське село Боричівка на Теробовлянщині озброїло всіх чоловіків і йшло на акцію на українські села Ілавче та Глещаву. Були поляки навіть з косами і вилами. Оточували село з вечора, а ранком йшло у село НКВД і робило труси по хатах... Фактом є те, що від поляків потерпають села, в яких ОУН протипольської акції не проводила, а по селах, де були навіть невеличкі акції, поляки сидять тихо”²⁶⁰.

Українсько-польська збройна боротьба точилася по обидва боки нового кордону. АК і УПА мстилися одна одній, а водночас і цивільному населенню за давні образи і нові жертви, за “співпрацю з ворогом” і небажання зрозуміти позицію протилежної сторони, за необхідність евакуації співвітчизників з родинних земель. Дуже часто траплялися випадки просто пограбувань і вбивств людей обох національностей, аби запобігти вивезенню з країни майна. Трагічними символами українсько-польських взаємин на завершальному етапі війни стала доля мешканців сіл Павлокома Перемишльського повіту, де у березні

1945 р. загони АК вбили 366 українців²⁶¹, Піскуровичі Ярославського повіту, де у квітні 1945 р. в результаті дій вояків Народових сил збройних (НСЗ) загинуло понад 100 осіб, Верховини Красноставського повіту, де у червні 1945 р. загони НСЗ знову винищили близько 200 українських чоловіків, жінок та дітей²⁶². Чимало жертв в цей період було також серед польського населення з вини УПА.

Цікаво, що і на завершальному етапі війни між українським і польським підпільними рухами робилися спроби дійти згоди та налагодити співпрацю. Про це свідчать доповідні записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка секретарю ЦК Компартії України Д. Коротченку. Процитуємо уривок однієї з них: “У районах Любачівський, Ярославський, Лісковський, Перемишльський і частково Томашівський, Грубешівський в бандугрупованнях АК і УПА нараховується понад 15 тисяч осіб. Характерно, що останнім часом між АК і ОУН не зареєстровано жодної збройної сутички, а навпаки, за вказівкою центральних проводів між УПА і АК йдуть переговори щодо спільних дій збройними з'єднаннями проти заходів Радянської влади і Польського Тимчасового Уряду. Згідно даних від 22 квітня 1945 р. група аківських офіцерів на чотирьох підводах з Ярославського району їздила до Любачівського району для переговорів з УПА про спільні дії. Переговори проходили у лісі неподалік від с. Башня Любачівського району”²⁶³.

Проте оскільки між учорашніми ворогами, а сьогоднішніми партнерами “по неволі” залишалася маса суперечностей, то про дійсну співпрацю можна було лише мріяти. От який, наприклад, робився висновок представниками ОУН(Б) у липні 1945 р. щодо перспектив співробітництва з правонаступницею АК, організацією “Вольношч і Незавіслощ” (ВіН): “...Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з “ВіН” назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того, щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми”²⁶⁴. Отже, за таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці.

Висновки, які варто зробити, дослідивши винесене у назву питання, полягають у наступному. Однією з головних причин українсько-польського міжнаціонального конфлікту на територіях спільного проживання обох народів у роки Другої світової війни стала та обставина, що поляки, високо цінуючи свій власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і помилково вважаючи, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн, від моменту їх втрати у вересні 1939 р., ні на мить не хотіли сумніватися в тому, що після переможної війни “західних альянтів” ця територія може бути не повернута Польщі.

На думку поляків, єдиним народом, з яким варто було рахуватися при визначенні повоєнного статусу спірних західноукраїнських теренів, були місцеві українці. Втім, провідні польські військово-політичні

кола розглядали цю проблему, по-перше, як свою внутрішню, ігноруючи існування “Великої України”, а по-друге, вони ставилися до місцевих українців при врегулюванні територіальної суперечки не як до рівноправних партнерів. Від останніх тільки вимагалось, аби вони в умовах поразки і окупації Польщі залишалися лояльними щодо неї.

Подібна позиція, що знайшла відображення в діяльності польського емігрантського уряду і керівництва підпілля АК в Західній Україні, підтримуваного місцевою польською людністю, цілком суперечила планам найвпливовішої на той час в західноукраїнському суспільстві політичної сили — ОУН бандерівської фракції. Це і стало основою для зростання напруження в українсько-польських взаєминах, яке в 1943 р. переросло в кривавий конфлікт.

На якийсь час епіцентром цього конфлікту стали Холмщина і Волинь, де з другого кварталу 1943 р. обопільні українсько-польські вбивства набули масового характеру. Поза сумнівом, це було пов’язано зі створенням перших значних як польських (Холмщина), так і українських (Волинь) партизанських загонів. Важливою причиною, що поклала початок цим вбивствам, стало також розуміння того, що війна наближається до завершення, а отже, слід нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.

Сучасному дослідникові важко докладно встановити, якою мірою антиукраїнські дії загонів АК і БХ на Холмщині і Грубешівщині під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції спричинили масовий антипольський терор формувань УПА на Волині. Але документація українського підпілля переконує в тому, що ОУН(С-Д) підштовхнула до прийняття рішення про проведення широкомасштабної “деполонізаційної” акції на землях Волині, а пізніше і Східної Галичини саме діяльність місцевих поляків. І в цьому плані, на наш погляд, одним з найпоказовіших документів поряд з іншими, що характеризують мотивацію дій українських повстанців, є відозва крайового проводу ОУН на Волині від 18 травня 1943 р. із закликом до поляків полишити службу в місцевих німецьких адміністративних та поліцейних органах влади.

Втім, оскільки цього не сталося, а навпаки, якась частина поляків намагалася закріпитися в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити польський вплив в Західній Україні напередодні поразки вермахту та вступу на ці землі Червоної армії, то й відбулося те, що пророкувалося у вищезгаданій відозві. Конфлікт загострився ще більше, коли поляки почали звертатися за допомогою до радянських партизанів, в яких керівництво ОУН(Б) і командування УПА вбачали свого основного ворога й готувалися до запеклої боротьби з тією силою, яка за ними стояла.

Поряд з визнанням факту, що український національно-визвольний рух дійсно мав у Західній Україні моральне право і великі підстави для того, щоб розпочати боротьбу проти місцевого польського підпілля та його заходів, а також планів польського емігрантського уряду по збереженню за повоєнною Польщею цієї території, не можна не визнати, що засоби і методи її ведення, включаючи застосований

ОУН(С-Д) проти цивільного польського населення, в тому числі старців, жінок і дітей принцип колективної відповідальності, жодною мірою не можуть бути виправдані. Вони суперечили всім міжнародно-правовим документам про можливі форми проведення військової діяльності, і у повоєнні часи подібні дії згідно з цими документами трактуватимуться як “злочинні”.

Враховуючи безкомпромісність позицій польського емігрантського уряду і керівництва ОУН(С-Д) у роки війни щодо поступок на користь один одному в територіальному питанні, навряд чи можна вважати, що в них був реальний шанс дійти згоди, налагодити співпрацю та уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Та й історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися земель, які вони з тієї чи іншої підстави вважали своїми.

Можливо, тільки на завершальному етапі війни, коли для українського і польського незалежницьких рухів стало цілком очевидним, що їхні зусилля в кінцевому підсумку не вплинуть на вирішення питання про майбутню державну приналежність спірних теренів, постали певні можливості для створення спільного фронту боротьби. Проте, було вже пізно. До того ж, над українцями і поляками тяжіли минулі кривди і образи, що накопичувалися впродовж декількох століть. На превеликий жаль, провідні польські політичні сили так і не відмовилися від претензій на західноукраїнські землі та не змогли побачити в західних українцях рівноправного партнера. Зміни настали значно пізніше.